

EGYETEMI MAGYAR NYELVÉSZETI FÜZETEK

Magyar nyelv

MAGYAR
TÖRTÉNETI SZÓALAKTAN

I.

BÁRCZI GÉZA

A SZÓTÖVEK

Készült az ELTE Soksorozítóüzemében
200 példányban

Felelős kiadó: Dr. Diószegi István

Felelős vezető: Arató Tamás

Copyright: Bárczi Géza

ELTE 80373

BEVEZETÉS

Tudjuk, hogy a nyelv anyaga egységekre tagolható. A természetes, reális egység a mondat. A mondat építő kövei a szavak, kötő habarcsa a ragok, névutók és kötőszók, a szavak, ragok, névutók, kötőszók viszont hangokból állnak. Ezek, noha még elemezhetőek (pl. képzési mozzanataik megkülönböztethetőek), tovább már nem bonthatók. A legkisebb elem tehát, amelyből a nyelv anyaga épül, a hang. Ennél nagyobb, világosan megkülönböztethető egység a szó, még nagyobb a mondat. A nyelv gyakorlati alkalmazásában a mondat az igazi realitás, a valóságos egység. Minden nyelvi elemnek két arca van: külső alakja és belső tartalma, funkciója. A szónak is van tehát külső alakja, a hangteste, pl. *kert, ház* (*k-e-r-t, h-á-z*) és funkciója, jelentése.

A szavakat a szótan tárgyalja: alakjukkal a szóalaktan, funkcionális szerepükkel a szójelentéstan foglalkozik.

1. A szó

Alaki szempontból a szó ritkán egyetlen hang (pl. *ő, ó*), rendszeren egy hangsor. Funkcionális szempontból képzetnek, fogalomnak a kifejezése. A szó egy tárgynak, egy fogalomnak nyelvi jele, tehát jelentése van, azaz funkciója szemantikai (a görög *σημαίω* 'jelentek' igéből). Maga a szó eszerint hang vagy hangsor és jelentés (mégpedig vagy egyedi személyre, tárgyra, vagy képzetre, fogalomra vonatkozó jelentés) szoros kapcsolata, egysége. — Ám, ha így fogjuk föl a szót, akkor sok minden nyelvi elem, melyet köznyelven szónak nevezünk, meghatározásunkból kimarad. Pl. *mellett, alatt, hogy, mert* nem fogalmak, képzetek, tárgyak, személyek jelölésére szolgálnak, nincs önmaguknak szemantikai értékük, hanem a mondatban a fogalmak, részképzetek egymáshoz viszonyítására szolgálnak. Másrészt azonban ezek az elemek, mint *alatt, mellett, hogy, de* stb. alakilag igen hasonlítanak a szavakhoz. Célszerű tehát megkülönböztetni valódi szavakat (ezeket hívjuk egyszerűen szavaknak), melyeknek funkciója szemantikai, azaz amelyek egyedek vagy fogalmak nyelvi jelölői, és álszavakat, melyeknek funkciója nem szemantikai, hanem szintaktikai, melyek nem fogalmaknak, hanem fogalmak kapcsolatának, nem részképzeteknek, hanem az összképzet egyes részei összefüggésének, logikai viszonyának, ez összefüggés természetének nyelvi jelölői.

De még ez az elhatárolás sem ad helyes képet. A nyelvi jelenségek általában nehezen határolhatóak el pontosan szétváló kategóriákba. Van olyan szóféleségünk, mely rendszeren — noha tagolatlanul — teljes (több fogalomra bontható) tudattartalmat fejez ki, pl. *hm! tyű! ejnye!* Ezek tehát, az ún. indulat-

szók, bár alakilag szavaknak látszanak, inkább a mondatban körébe tartoznak. Másrészt a valódi és az álszavak között átmeneti kategóriák is vannak, melyek hol az egyik, hol a másik pólushoz állnak közelebb. Ilyen pl. a névelő, mely a maga meghatározó szerepével (determináló funkciójával) középúton van a viszonyítás és a jelentés módosítása: szűkítése vagy bővítése között. Pl. *A ház, amelyről beszélni akarok . . .*, ebben *a* és *amelyről* a viszonyítás hordozói; *Láttam a nőt*, ti. azt a nőt, akiről szó van, akit a hallgató azonnal asszociál a szerkezetéhez; vagy *A nő a teremtés koronája*: a névelő szélesen kibővítve általánosítja a szó jelentését. Önálló jelentéspulzusuk ez elemeknek azonban ekkor sincsen. Sokszor hajlik át az ilyen átmeneti kategóriába olyan szó is — főleg névmás —, melynek egyébként funkciója szemantikai. Viszonyító szerepük szembeéltő a különben rendszerint szemantikai tartalmat is hordozó határozószóknak is.

2. A szófajok

A szó által megjelölt fogalom természetétől függően, mint ezt a leíró nyelvtanból tudjuk, megkülönböztetünk különféle szófajokat: ige, névszó: főnév, melléknév vagy számnév, továbbá névmás és végül határozószó; ezek mindegyike még különféle csoportokra bontható (l. A magyar nyelv leíró nyelvtana). Az álszavak viszont lehetnek kötőszók, névutók, névelők. Külön átmeneti kategóriát alkotnak az igekötők (l. 15).

A szófajok kialakulása sokat vitatott kérdése a nyelvkeletkezés problémájának. Kétségtelen, hogy a legősibb nyelvi egység a mondat, mégpedig a tagolatlan mondat, mely egymagában teljes tudattartalmat fejez ki. Ilyenek a kis gyermek nyelvének korai megnyilvánulásai is megfigyelhetők. Pl. *ata*, *ada* stb. egy megfigyelt egyéves és kilenc hónapos gyerek nyelvében minden olyan mondatnak egyenértékese volt, amelyben az adás uralkodó képzet, tehát 'adj', 'add ide ezt vagy azt', 'adok neked', 'odaadom neked ezt vagy azt', de ezen kívül rengeteg mást is jelölt: erős érzést, akaratot nyilvánító, cselekvést kívánó közszó volt, egyetemes mondatciónak nevezhető (VIKTOR GABRIELLA, A gyermek nyelve 53). Persze ez már nem is az egészen kezdetleges korszak nyelvéhez tartozik (nyilván az *adjál* utánzása). Két ilyen mondat szó mellérendelő kapcsolatából keletkezik a tagolt mondat, s ebben az egyik alkotórész inkább igei, a másik névszói jellegű. Pl. az említett gyermeknél *ata — kö* 'kérem a kavicset', *ádá — máamá* 'vigyetek oda a mamához!', *aba — ada* 'föl szeretnék ülni oda'. Annyi kétségtelen, hogy a szófajok a mondat kötelékén belül a mondatrészekben alakultak ki. Nagyon vitatott azonban az a kérdés, milyen sorrendben kristályosodtak ki a szófajok. A kutatók egy része az ige, más része a névszó, mégpedig a főnév elsősege mellett foglal állást, sőt van aki a melléknévet tartja elsőnek. Legvalószínűbb, hogy a szófajok sokáig nem váltak el élesen egymástól, ugyanabban a szóban hol a cselekvésfogalom — igei jelleg —, hol a tárgyfogalom — főnévi jelleg —, hol pedig a tulajdonságfogalom — melléknévi jelleg — domborodott ki a pillanatnyi szükség szerint, amint a gyermek nyelvében pl. *zsizsi* hol azt jelenti 'ég' vagy 'éget', hol azt, hogy 'tűz', hol pedig 'meleg, forró', esetleg 'fényes, piros'. S ezekből körülbelül párhuzamosan, lassú egyidejűséggel alakultak ki, rögzítődtek a legfontosabb szófajok. Lehetséges, hogy a mel-

léknév kissé későbbben vált ki, de kétségtelenül csak másodlagos a határozószó kialakulása. Sem az ige, sem a névszó nem előzte meg a másikat, hanem nagyjában egy időben határolódtak el egymástól.

Irodalom : PAIS, Magyar szóalaktan, I. Szösszetétel 3—7, A szófajok kialakulása ; RAVILA : Vir. 1953 : 41—9.

3. A szófajok változásai

Ezek a különféle szófajok nem állandó valamik : a történeti fejlődés során a szavak az egyik kategóriából a másikba átcsaphatnak, másrészt azonban alkalmi használatban is kategóriát cserélhet egy-egy szó. Pl. ebben a mondatban : *A piros vidám szín az egyébként melléknév piros főnévi jellegű ; ha valaki irigyeiről beszél, az irigy melléknév szintén főnévvé lesz.* Ezek szemmel láthatólag alkalmi kategória-változások, hiszen a *piros* és az *irigy* azért általában mégiscsak melléknevek maradnak. Viszont *nádas, asztalos, gulyás, pörkölt* stb. szavaknak már állandó jellege a főnéviség, holott csekély gondolkodással mindnyájan érezzük, hogy eredetileg melléknevek voltak. Néha ugyanabban a mondatban ugyanaz a szó lehet hol főnév, hol melléknév, pl. *Az üveges szekrényt el kell küldeni az üvegeshez, hogy javítsa meg.* Sokszor a szó mintegy átmenetet alkot, mert a szófajváltozás ugyan világosan megtörtént, és a keletkezett új szófajt alkalmi használatúnak már nem lehet minősíteni, mégis erősen érzik rajta, hogy szófajváltozással keletkezett. Ilyen pl. *eszem-izsom ember, taláalomra, betekints csárda, lebuj, térjemeg utca, dűljfelkata, lesz nemulass* stb.

Ha a szófajváltozás eredménye főnévi kategória, főnévisülésről beszélünk, ilyenek melléknévből : *nádas, tokaji, kapás, megálló* stb., igéből, illetőleg egész mondatból : *nincs mersze, lesz nemulass, Hogyishívják, lebuj, mitugrálsz* stb., határozószókból : *nappal, éjjel, haza* stb. Melléknévisülés viszont pl. *kutya* idő, *eszem-izsom ember, térjemeg utca* stb. Ritkább az igévisülés, pl. *szabadna, szabadjon, muszájna* és nyelvjárásokban *ágygni* 'ágyazni', *megokni* 'megokolni', *elképni* 'elképedni', *hamarni* 'sietni', *ellenni* 'ellenezni' stb. Előfordul, hogy főnévből lesz névmás, pl. a *мага* visszaható névmás egy 'test' jelentésű finnugor szóból származik (vö. z. *migör* 'törzs', voty. *mugor* 'test, törzs', cser. *mongër* 'ua.' NyH.⁷ 97) és talán azonos a *mag* főnévvel (RÉVAI, Antiquitates 329 ; BUDENZ, MUSz. 596 ; KERTÉSZ : MNy. VII, 6 ; JUHÁSZ : MNy. XXXIII, 164 ; SzófSz.), s ebből viszont a XIX. század folyamán vált (magázó) személyes névmás. A határozószók ragos névszóból vagy névmásból keletkeztek, pl. *haza* (*ház*), *oda* (*az*), *rajta* (*roh- ~ rok-* 'közelség', vö. *rokon*), *ekkor* (*ez*) stb. — Valódi szókból válhatnak álszavak, így határozószókból, tehát eredetileg ragos névszóból vagy névmásból fejlődnek a névutók, pl. *mellelt* (*mell*), *közé* (*köz*), *felől* (*fél*), *után* (*út*), *óta* (*o-* névmási tő, vö. *az*) stb. Ugyancsak ragos névmási tőből alakulhat kötőszó, pl. *hogy* (a *hó-* névmási tőből, vö. *hol?* *hová?* stb.).

Hasonló átcsapások egy szófajon belül is megtörténnek, amikor egy alkategóriából egy másikba megy át a szó. Pl. tulajdonfőnévből való köznevek : *fruska* (*Fruzsina* becéző alakja), *veresgyurkó* 'kulacs', *aggastyán* (< *Ágoston*), *gébics* (*Gáborján* becéző alakja), *júdás, hájasmuki, ducifaros-pila, pete* (*Péter* becéző alakja), *borzaskata, pótinca* 'öltözetlen, póre' (*Potencia* ; tulajdonnév → köznév → melléknév), *katuska, pista-kisasszony, hübelebalázs, jézuskát csinál, hárijános* stb. Közfőnévből keletkezett tulajdonnév persze sokkal gyakoribb,

hiszen vezetékneveink jó része köznevekből alakult, pl. *Szabó, Kovács, Lakatos, Vargu, Farkas* stb., éppígy helyneveké is, pl. *Kisújszállás, Halas, Fegyvernek, Hódmezővásárhely* stb. — Elvont jelentésű főnévből könnyen lesz a fejlődés során konkrét jelentésű, pl. *tojás, birodalom, bejárat, járás* stb. Az ellenkezőre szintén van példa, így *ízlés* (eredetileg 'ízlelés'), *elkeseredés, tapasztalat*¹ (*tapasztal* eredetileg 'tapogat'), *góg (=gége), értelem*¹, *érzelem*¹ (az *ért, érez* ige az *ér* 'érint' mozzanatos, illetőleg gyakorító képzős származéka) stb. A beszélő többnyire érzi, hogy képes beszédéről van szó, ha konkrét jelentésű szót használunk elvontan, pl. *nincs sütnivalója, finom agyú, remek koponya, lágy szívű* stb. Igék esetében szenvedőből lehet cselekvő (ez ritka), pl. *születik*, visszahatóból szenvedő, pl. *kezdődik, kitudódik*, sőt nyvj. *megmondódott, a ház eladódott* stb., műveltetőből cselekvő, pl. *rejt, illet, költ, dőnget, tüntet, vitat* stb., valamint visszahatóból cselekvő, pl. *rugdalódik, leskelődik, csúfolódik, átkozódik* stb.

Természetesen egészen más jellegű az a jelenség, mikor valamilyen szóelem hozzáadásával történik a kategóriaváltozás, pl. *vár — várás*, mert ilyenkor a hozzá fűzött új elem hordja magában a más kategória jellegét.

A szókategória-változás okai igen változatosak lehetnek. Magyarázatuk legnagyobb részét a jelentéstan körébe tartozik.

4. A szó szerkezete

A szó azonban nem változtathatatlan és felbontathatatlan egység, hanem alkotó elemeire, szerkezeti részeire tagolható szét. Pl. ebben a szóban: *napozáskor* a *napo-* szórész az alapjelentést hordozza, a *-z-* ezt az alapjelentést módosítja (s egyszersmind a szófajt is megváltoztatja, főnévből igét alkotva), bár saját magának önálló jelentéspulzusa nincs, az *-ás-* ugyanilyen jellegű rész, módosítja a jelentést és a szókategóriát, de önmagának önálló jelentéspulzusa nincs, és végül a *-kor* nemcsak tárgyi jelentéssel, külön jelentéspulzussal nem bír (nem jelöl fogalmat), hanem a szó jelentését sem módosítja, csak arra szolgál, hogy a szót más szavakhoz viszonyítsa egy mondaton belül. Mindezeket a szóelemeket *m o r f é m á k* nak nevezzük. A *m o r f é m á* tehát a szónak olyan szerkezeti eleme, mely már nem bontható kisebb szerkezeti elemekre, azaz olyan része a szónak, mely egy egész sereg más szóban ugyanazzal a funkcióval jelentkezik, és amely nem osztható fel olyan kisebb részekre, melyeknek ez a tulajdonságuk megvolna.

5. A morféma

Rendesen három morfémat szoktunk megkülönböztetni:

1. a *t ő*, ez a szó tárgyi jelentésének, illetőleg e jelentés magvának hordozója (erre l. részletesebben alább);
2. a *k é p z ő*, ez a szó jelentését módosítja, anélkül hogy maga önálló jelentéspulzussal bírna;
3. a *r a g*, ez a szónak más szavakhoz való formális, grammatikai (mondatbeli) viszonyát fejezi ki. Erre a célra azonban álszavak is szolgálnak.

¹ A jelentésváltozás az igében ment végbe.

A legtöbb szó három morfémából — tő, képző, rag — áll, legföljebb az egyik, esetleg kettő — a képző és a rag — \emptyset fokon lehet benne. A \emptyset -nak ugyanis éppúgy funkciója lehet, mint a testes morfémáknak. Ha pl. szembe állítom a *lát* és a *látok* alakot, a *látok* az egyes szám 1. személyű alanyra viszonyul, mert a végén ott van az *(o)k* morféma, de a *lát* egyes 3. személyűre mutat rá, mégpedig éppen az által, hogy (a *látok*, *látsz*, *látunk* stb.-vel szemben) a tő után \emptyset rag van. — Éppúgy a *látunk* alakra az jellemző és jelentésirányító pl. a *lát-szunkkal* összevetve, hogy benne nincs *sz* vagy más testes képző.

Amint van közbülső kategória a valódi szavak és az álszavak között, akként van átmeneti morféma-típus a képző és a rag között. Ilyenek az ún. jelek (jelmorfémák), melyek részben jelentésmódosítók, tehát képzőszerűek, részben azonban a viszonyítást is szolgálják, tehát ragszerűek. Pl. a többes szám jele — *k* — egyrészt az alapszó kifejezte tárgy többségét jelöli, tehát jelentésmódosító, szemantikai jellegű, másrészt azonban viszonyításra is szolgál, tehát ragféle, pl. *Az asztalok magasak* vagy *Az emberek dolgoznak* mondatban a *-k* többes jel az alany és az állítmány összetartozásának, egymáshoz viszonyulásának is jele. A mód- és időjelekben a képzői jelleg jobban előtérbe lép, összetett mondatokban azonban a mondatok egymáshoz viszonyulásának és e viszonyulás természetének a kifejezésében is jelentékeny szerepük lehet, pl. *Hallottam, hogy szaval.* — *Hallottam, hogy szavalt.* — *Hallottam, hogy szavalni fog.* Vagy *Ha tudná, megmondaná.* — Hasonlóképpen a közép- és felsőfok jele határozottan képzőszerű, de összehasonlításokban viszonyító jellegű is, pl. *Nagyobb, mint ő.*

Igen sok irányban szétágazó átmeneti kategória az igekötő is, mely az önálló szó (összetétel alkatrésze), a képző és a viszonyító elem között áll. Pl. *kimegy*, itt a *ki* teljesen határozószó-szerű, *megáll*-ban a jelentésmódosító szerep kerekedik felül éppúgy, mint a *meg*-szinte valamennyi használatában. Általában leggyengébb a viszonyító szerep, de ez is jelentkezik, pl. *Kimegy a házból.*

A ragokat, képzőket és jeleket közös néven *t o l d a l é k o k* nak szoktuk nevezni.

E morfémák közül határozottan szemantikai jellege, azaz a szó jelentésében szerepe a tőnek és a képzőnek (s nagyrészt az igekötőnek) van. Ezek tartoznak tehát a szótanba, míg a ragmorfémák, mint viszonyító elemek a mondatalkatan körébe utalandók. Itt szokták tárgyalni a jeleket is.

Irodalom : GOMBOCZ, Alakt. 1. §; HORGER, A nyelvtudomány alapelvei 84, stb.; GYÖRKE : MNy. XXXIX, 111, 176 ; XLIII, 1 ; BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 35 ; PAPP ISTVÁN : MNy. XLIX, 359.

A SZÓKINCS BŐVÜLÉSE

I. A szókincsbővülés módjai

Amint egy nyelvet beszélő népnek a természethez való viszonyulása megváltozik, gazdasági élete átalakul és a fejlődés magasabb fokára lép, ezt követően társadalmi szervezete is módosul, műveltsége tágul. Éppen ezért kell, hogy a nyelv is szakadatlanul új fogalmakat, új gondolatokat tudjon kifejezni. Minden művelt nép igen hosszú fejlődésen ment keresztül. Gondoljuk el, milyen különbség van pl. egy halászó—vadászó népnek, amilyen a magyarság volt a finnugor együttélés idején, szókincsszükséglete és a mai magyarság szókincsigénye között. Pedig ez az egykori kezdetleges szókészlet is sok tízezer éves fejlődés során alakult ki. A nyelvnek tehát, hogy társadalmi funkcióját, az emberek közötti érintkezés lehetővé tételét, a gondolatok közvetítését végezhesse, szókincset szakadatlanul bővítenie kell vagy át kell alakítania. Mégpedig minél gyorsabban fejlődik az élet, változnak az ember életkörülményei, annál rohamosabban módosul, növekszik a szókészlet. E növekedés történhetik idegen szavak fölvétele útján, valamint a belső szóteremtés segítségével, melynek forrásai a hangutánzás, a hangfestés (hangszimbolika), indulatszavak, állatterelő, -hívó, -űző szavak, gyermeknyelvi szavak. Ezek a nyelvben addig meg nem levő vagy legalább részben meg nem levő elemek segítségével teremtenek új szavakat (vö. A magyar szókincs eredete² 18).

A nyelvnek azonban több olyan módja is van, mellyel a már benne meglevő nyelvi elemeket kihasználva gyarapítja a szükség szerint szókincset. Megtehetnek régi szavak új tartalommal. Pl. a harcok magyarság *érdem* szava eredetileg a férfias vitézségre vonatkozott (török *er* 'férfi' + *dem* képző. eredeti jelentése tehát kb. 'férfiasság'), s a megváltozott viszonyok töltötték meg új tartalommal. — A *remek* szó eredeti jelentése 'darab' (pl. *egy remek hús* 'egy darab hús'). A kezdődő iparosodás, a céhek élete e szónak új jelentést ad: *mesterremek*, majd egyszerűen *remek* az a mű, melyet a felszabaduló iparos készít különös gonddal mintegy mesterségbeli tudásának igazolására. A XVIII—XIX. századforduló táján a fölpezsdülő magyar szellemi élet új szükségleteinek megfelelően a szó ismét új tartalmat kap, kilép a céhek életéből, s általában a kiválóan sikerült művet, irodalmi vagy művészeti alkotást jelenti. Egyben melléknevesülhet is. — Az idevágó jelenségek tárgyalása a szójelentés tanba tartozik.

De nemcsak a már meglevő, kész szavak kapnak új jelentéstartalmat alakváltozás nélkül, hanem alakváltozással, meglevő nyelvi elemekből új szavak formális alakításával minden időben igen jelentékeny mértékben tágul a szó-

kincs. Új szavak keletkezésének legfontosabb módjai a hangrendi átcsapás, a szóvegyülés, a szórövidítés és a betűszavak alkotása, végül a grammatikai szóalkotás : a szóösszetétel, a szóképzés és az elvonás.

2. A hangrendi átcsapás

Új szavak keletkezésének nem jelentéktelen forrása a hangrendi átcsapás, vagyis az a jelenség, amikor eredetileg veláris hangrendű szó-nak palatális párja vagy, sokkal ritkábban, eredetileg palatális hangrendű szó-nak veláris hangrendű párja támad. A hangrend ilyen megváltozásakor tehát a szó magánhangzói helyébe palatoveláris korrelatív párjuk lép, azaz a keletkező új változat magánhangzói általában (noha nem kivétel nélkül) azonos nyelvallásúak lesznek, mint a régi szóváltozat megfelelő szótagbeli magánhangzója, sőt labialitásuk vagy illabialitásuk foka is ugyanaz marad, de veláris artikulációjuk helyett palatális artikulációjúakká válnak, esetleg fordítva. Az ilyen átcsapás nem okvetlenül azért jön létre, hogy új szó keletkezzék egy fogalom vagy egy árnyalat hiányzó megnevezéséül, hiszen számos olyan, átcsapással keletkezett szót is ismerünk, melynek jelentése nem különbözik az eredeti szóalakhoz fűződő jelentéstől, pl. nyj. *nyuszó-lány* ~ nyj. *nyűszó-lány* 'nyoszolyólány', nyj. *colop* ~ cölöp, *Damján* ~ *Demjén* (< latin *Damianus*) stb. Amde alakgazdagság esetén a nyelv a készletek gazdaságos értékesítésével az azonos jelentésű, de eltérő hangtestű nyelvi elemekhez más és más jelentésárnyalatot társít. A palatális hangrendű változat rendszeren valami kisebb, finomabb, gyengébb formáját, méretét, fokát jelenti a szójelölte tárgynak, cselekvésnek, tulajdonságnak, azaz a szópárjelölte fogalomnak a palatális hangrendű alakhoz kapcsolódó változata csekélyebb intenzitású, mint a veláris hangrendűnek a jelentésárnyalata. Pl. *csúcs* ~ *csűcs*, *csucsort* ~ *csűcsört*, *fordul* ~ *ferdül*, *gumó* ~ *gümő*, *hóbortos* ~ *hőbörtös*, *kolonc* ~ *kölönc*, *kondor* ~ *göndör*, *dulakodik* ~ *tülekedik*, *tompa* ~ *tömpe*, *kavar* ~ *kever* stb. Ez a szabály azonban nem általános. Nincs intenzitás-különbség pl. a *Damján* ~ *Demjén*, a **koszmáta* ~ *köszméte* (< szl. *kosmata*) között, de lehet az intenzitásviszony fordított is, pl. *dong* ~ *döng*, *forgatag* ~ *förgeteg*, *gombóc* ~ *gömböc*, *tors*, *torsa* ~ *törzs* stb., ezek közül ugyanis a magashangú jelöli a fogalom nagyobb mértékét, fokát, az erősebb intenzitást.

Gyakran megtörténik, hogy az eredeti szó-el is pusztul, és csak az átcsapással keletkezett új alak marad meg, pl. *görbe* ~ **gurba* (vö. *girbe-gurba*), *göröngy*, vö. SchlSzj.: *gorongag* 'ua.', *köszméte* ~ **koszmáta* stb.

A hangrendi átcsapás, mint láttuk, rendszeren veláris → palatális irányú; ellenkező irányú átcsapásra kevés példánk van, s azok sem egészen kifogástalanok, pl. *bödön* ~ *bodon*, *kever* ~ *kavar*, *serkentő* ~ *sarkantyú*, ezek alakulásában esetleg közrehatott a *bodnár*, a *zavar* és a *sar(o)k*, *sarkall* szavak hangalakja.

Az átcsapásokat tévesen próbálták úgy magyarázni, hogy előbb iker-szavak keletkeztek, majd ezekből vonódott el az új vokalizmusú alak, tehát ilyenféleképpen: **gurba* → **gürbe-gurba* → *gürbe* → *görbe*. Noha lehetséges, hogy egy-két esetben így keletkeztek olyan szavak, melyek ma átcsapásosnak látszanak (vö. SIMONYI: NyF. XI. 4), legtöbbször azonban ilyen ikerítődést nem lehet kimutatni, akárhányszor azonban elképzelni

sem : lehetetlen pl., hogy a *Rábca* ~ *Répcse*, *Orbóc* ~ *Verbóc*, *sorompó* ~ nyj. *csörömpő*, *zomok* ~ *zömök* stb. ikerítődésből keletkeztek volna. Valószínű, hogy ilyen alakpárok keletkezésének első oka képzettársulási zavar volt, tehát egyéni nyelvbotlás, melynek következtében valaki veláris hang helyett a megfelelő palatális hangzót ejtette, s amint ez az első szótagban megtörtént, a magánhangzó-illeszkedés ereje aztán magával rántotta a szó egész vokalizmusát. E nyelvbotlások túlnyomó része persze nem eredményezett nyelvi változást, néhány esetben azonban utánzással az új változat elterjedhetett. Ez magyarázza meg egyszerűs mind azt a tényt, miért túlnyomó a veláris → palatális irányú átcsapás. Az ilyen képzettársulási zavart, nyelvbotlást kétségtelenül elősegítette, sőt talán indukálta a szó valamelyik hangja, vagy hangjai. A magyar mássalhangzók túlnyomó része (a *k*, *g*, *h* és a csak variáns *η* kivételével mind) a szájüreg elülső részében képzettek, s ennek megfelelően a magyar nyelv artikulációs hajlandósága határozottan a palatálisnak kedvez. Kétségtelen azonban, hogy amikor már a magyar nyelvben meglehetősen számban voltak ilyen módon keletkezett és jelentésárnyalatban elkülönülő szópárok, ezek mintájára nyelvbotlás nélkül is keletkezettek és keletkeznek ma is hangrendi átcsapások azzal a céllal, hogy a fogalom más árnyalatát fejezzék ki. Valószínűleg így magyarázható egy-két palatális → veláris irányú átcsapás is.

Ilyen alakpárok keletkezhetnek kétirányú illeszkedéssel, pl. *magyar* ~ *Megyer*, vö. Anon.: *Mogerii* (Script. I, 33), *ketrec* ~ nyj. *katroc* < szlovák *koterec* (KNEZSA, SzlavJsz. I/1, 267). Kifejező (hangutánzó, hangulatfestő) szavak esetleg keletkezésükkor már szópárban jelentkeznek (e szavakra az alakváltozatok nagy gazdagsága különben is jellemző), pl. *csattant* ~ *csettint*, *dobban* ~ *döbben*, *dong* ~ *döng*, *makog* ~ *mekeg* stb.

A keletkezett palatális hangrendű szóhoz talán azért társult a fogalom csekélyebb intenzitású változata, mert már a finnugor alapnyelvtől kezdve érvényesült a magyarban bizonyos hangszimbolika. Van ugyanis néhány igen ősi szópárunk, melyekben a palatális változat a beszélőhöz közelebb létezt, a veláris pedig a tőle távolabb esés árnyalatát fejezi ki. Annyi bizonyos, hogy amikor átcsapások keletkeztek, már voltak a magyarban ilyen ősi alakpárok, mint ez, *ennyi*, *ilyen*, *itt*, *ide*, *innen*, *így* ~ *az*, *annyi*, *olyan*, *ott*, *oda*, *onnan*, *úgy*. Ezek irányíthatták bizonyos fokig a jelentések elkülönülését.

Irodalom: LUGOSSY, Hangrendi párhuzam. 1858.; SZABÓ SÁNDOR, A magyar magánhangzóilleszkedés. 1912.; GOMBOCZ, Jelentés tan 13; HORGER : MNy. XXIII, 127 kk.; XXXIX, 377.

3. A szóvegyülés

Jóval csekélyebb fontosságú forrás a szóvegyülés vagy kontamináció, mely alakjukban, de némelykor jelentésárnyalatukban is új szavakat teremt. A kontamináció rokonértelmű és többé-kevésbé hasonló elemeket tartalmazó hangtestű szavak között fordul elő. Ilyen szavak között asszociatív kapcsolat van, s e kapcsolat alapján megtörténhetik, hogy egy fogalomhoz, tárgyhoz egyszerre két szó is akar asszociálódni, ennek következménye a két szó hangtestének keveredése, új szó keletkezése, ami aztán esetleg jelentés-

hasadásnak is lehet a forrása. Így keletkeznek ilyen szavak, mint *csokréta* < *csokor* × *bokréta*, nyj. *ocsmonda* < *ocsmány* × *ronda*, *zargat* < *zavar* × *kerget*, *harcona* (Arany János) < *harcos* × *marcona*, nyj. *pirkallik* < *pirkad* × *pitymallik*, R. *cifornyás* < *cifra* × *cikornyás*, nyj. *szürkönyet* < *szürkület* × *alkonyat*, *türtözteti magát* < *türteti magát* × *tartóztatja magát*, nyj. *vizsgáment* < *vizsga* × *egzáment*, *ártani magát vmibe* < *mártani magát vmibe* × *átani* (= *avatni*) *magát vmibe* stb.

Irodalom: SIMONYI: NyK. XXIV, 129; Nyr. XVIII, 1; XX, 407, 549; AkNyelvÉrt. XV/3; SZINNYEI: Nyr. XIX, 76; SZARVAS: Nyr. XX, 450; GOMBOCZ, Nyelvtörténeti módszertan 38; BENKŐ: MNy. L, 259.

4. Összetétel, képzés, elvonás

A szóalkotás leggyakrabban összetétel, képzés és elvonás útján történik. Az összetétel esetében két önálló szó kapcsolódik oly módon, hogy a keletkezett új jelentés nem a két szó alapjelentésének egyszerű összege, hanem annál több vagy kevesebb, vagy valami egészen más. Pl. *kisasszony*, *főváros*, *jégcsap* stb.

A s z ó k é p z é s ben, mint láttuk, egy tőmorféma és egy önálló jelentéspulzussal nem bíró testes képzőmorféma kapcsolatából áll elő az új alakú és jelentésű szó. Pl. *szép* : *szépség* ; *áll* : *állít* ; *kék* : *kékes* stb.

Az elvonás voltaképpen az analogikus változások közé tartozik. A *kapál* (< szl. *kopati*) igéből elvonódik a *kapa* főnév a *kasza* (< szl. *kosa*) : *kaszál* összefüggés analógiájára.

A szóalkotás e módjaival a szóalaktan megfelelő fejezetei foglalkoznak (vö. D. BARTHA, A magyar szóképzés története : EgyMNyF.: PAIS, Magyar szóalaktan I. Szóösszetételek.

5. Tőszó — származékszó, egyszerű szó — összetett szó

Szerkezeti fölépítésüket tekintve tehát beszélhetünk tőszavakról, azaz olyanokról, melyeknek csak 0 fokú képzőjük van, és származékszavakról vagy képzett szavakról, melyek testes, fölismerhető képzőt hordanak. Más összefüggésben viszont beszélhetünk egyszerű szavakról, melyek egyetlen tőmorfémát tartalmaznak és összetett szavakról, melyek két vagy több önálló szóból állanak (két vagy több tőmorfémát tartalmaznak). Tőszavak pl. *szem*, *nyár*, *asztal*, *jó*, *vár*, *ír*, származékok : *szemes*, *nyári*, *asztalka*, *jós*, *várazdik*, *irkál* ; viszont a *menny* és a *dörög*, a *kor* és a *társ*, a *méla* és a *bús*, a *lót* és a *fut* egyszerű szavakkal szemben összetettek : *mennydörög*, *kortárs*, *mélabús*, *lót-fut*.

Az elvonás útján keletkezett szavakat a nyelvérzék tőszavaknak fogja föl, s éppen azt a szót, amelyből az elvonás történik, érzi képzett szónak. Minden magyar ember, ha nyelvtörténetileg nem iskolázott, a *kapa* főnevet érzi alapszónak, és a *kapál* igét ebből származottnak. Természetesen az összetett szóból elvont szót egyszerű szónak érezzük, pl. *francia* elvonva ebből, hogy *Franciaország* (ebben a *Francia* maga is annyit jelent, mint 'Franciaország'), vagy *zűr* elvonva ebből, hogy *zűr-zavar*. Tehát az elvonással keletkezett szavak az említett három szerkezeti formát érintetlenül hagyják.

6. Átmeneti kategóriák

A szavakat azonban ezekbe a csoportokba mégsem lehet mind beleszorítani. Vegyük pl. a tőszó — származékszó szembeállítását. Tudjuk, hogy minden nyelvben van számos olyan szó, mely ma minden kétségen felül a beszélő érzelme szerint tőszó, a nyelvész azonban igazolni tudja róluk, hogy eredetileg származékszók voltak. Ilyen pl. az *erdő* szó, mely a finnugor eredetű *ered* ige származéka és eredetileg a 'sarjadó, fölnövő fiatal erdőt' jelentette; az *est*, *este* az *esni* igének *-t* képzős származéka és eredetibb *napest*, *napeste* 'a nap leesése, lebukása' kifejezésekből vonódott el; a *furcsa* tőszó ma, de voltaképpen a *fúr* igének származéka, s ettől jelentésfejlődése során szakadt el: 'furkáló → csipkelődő, kötekedő → hamiskodó, élénk, elmés → neveltető → nevetséges, különös'; a *mond* mai szemlélettel kétségtelenül tőszó, de a rokon nyelvek megfelelő adatai (cser. *man-* 'mond, beszél, nevez' és talán f. *mana-* 'int, átkoz, idéz', észt *mana-* 'leszid, lehord', lp. S. *muono-* 'nevez', valamint a számójéd *mān-* 'szól, mond' NyH.⁷ 152) világosan mutatják, hogy a magyar szó *-d*-je eredetileg képzőelem volt. Hasonlót rengeteget találunk a magyar nyelv szókinésében, vö. pl. *falt*, *házsártos*, *jobbágy*, *jószág*, *kendő*, *kopár*, *kopasz*, *orom*, *ország* stb. (l. SzófSz.). Ami tehát diakronikus szemléletben származékszó, az lehet a ma és a közelmúlt szinkroniájában tőszó. Az ilyen származékból tőszóvá lett szavakat elhomályosult képzéseknek nevezzük.

Tudvalevő dolog, hogy az egyes morfémák mindegyike több más szóban is megvan. Így egy szó töve több más szó tövével azonos, és ennek alapján alkotnak a szavak etimológiai rendszereket. Így tartozik a *szól* ige ugyanabba az etimológiai rendszerbe, mint a *szók*, *szót*, *szózat*, *szónok* stb. közös tövük alapján. A képző viszont ugyancsak azonos több szóban, pl. a *szól* *-l*-je a *szónokol*, *gyalogol*, *gyalul*, *szagol* stb. *-l*-jével s e szavak egyazon származék-rendszer tagjai. Ámde a morféma magában, önállóan ritkán szerepel a nyelvben, rendszeren más morfémákkal kapcsolatban jut értékhez. A névszói vagy az igei *tő* sem fordul elő magában, mert, mint tudjuk, a *szó* főnév vagy a *vár* ige nem pusztá *tő*, hanem *tő* + \emptyset képző + \emptyset rag. A morfémák szoros egymásra utaltságából az következik, hogy bármely morfémának a maga sorából való kiesése és így elpusztulása magával vonja a vele kapcsolatban levő másik morféma értékváltozását is. A *mond* szó *-d* képzője megvan a *bököd*, *tapod*, *dülled*, *fullad* stb. szavakban és ezekben élő képző is, mert a vele kapcsolatos *tő*morféma ép etimológiai sorba fűződik bele, pl. a *bököd* a *bök*, *böktem*, *bökött*, *bökdös* stb. szavakkal tartozik etimológiailag össze. A *mond*-ban azonban a *-d* már elhomályosult, mint képző, mert a vele kapcsolatos *mon-* elszigetelődött, társtalan, nincsenek már mellette **monok*, **monsz*, **monunk* stb. szavak, a valaha megvolt *mon-* *tő* elpusztult, ennél fogva a *mond*-ban levő *-d* képző is elhomályosult, csak a nyelvtörténet szempontjából beszélhetünk róla. A mai nyelvszemléletben a *mond* osztatlan *tő*.

A képzés elhomályosodása azonban nem történhetett egyik napról a másikra, hanem kellett egy közbeeső foknak lennie, amikor a szó mintegy átmenetet alkotott a képzett szó és a tőszó között. A *tő* ugyanis a maga etimológiai kapcsolataiból nem egyszerre szakad ki, hanem a kapcsolat lassan lazul. Ennek a lazulásnak az oka rendszeren a képzett szó jelentésének a *tő* képviselte jelentéstől való fokozatos eltávolodása, és ezt az elszakadást gyorsíthatja a

képzőelem elszigetelődése, továbbá a szótőnek alaki elváltozása (mely a tő más előfordulásaiban is végbemehet), ez ugyanis a tő lassú elszigetelődésére vezet.

A *furcsa* esetében pl. az eredeti jelentésben — 'furdaló, furdaló' — a *fur-* viszonya a *fúrok*, *fúrtam*, *furdal*, *furdál* stb. tövével világos. A 'nyugtalanító, zaklató' jelentésfokon a kapcsolat még valahogyan fennáll, noha lazábban. Majd még jobban elhalványodik a 'csipkelődő, kötekedő' fokon, a további fejlődés során — 'hamiskodó, élénk, elmés → nevetető → különös, nevetséges' — ez a kapcsolat teljesen megszakad. (PAIS : MNy. XI, 406.) Hozzájárul ehhez a *-csa* képzőbokor eltűnése a nyelvből. Tájnyelvi példák akadnak rá, sőt egy elszigetelt nyelvjárásban igen eleven képző: a szlavóniában (D. BARTHA: MNy. I, 60), de a köznyelvből e képző kiavult. Kellett tehát a fejlődés során egy olyan kornak lennie, amikor a *furcsa* kapcsolatát a *fúr* igével valahogyan érezték még, e kapcsolat azonban már nem volt világos: a szó mintegy középső helyet foglalt el a két szélső pólus, a származékszó meg a tőszó között. A képzés ilyen elhomályosodása gyakori jelenség, ilyesmi szakadatlan folyamatban van, tehát minden időben szép számmal kell lenniük olyan átmeneti alakoknak, amelyekben egyik morfémának kapcsolata a saját etimológiai sorával már meglazult, de még nem szakadt meg. Ilyenek pl. ma *farkas*, *sertés*, *szabó*, *lakatos*, *forrás*, *házas*, *dűlő*, *káromkodik* stb.

Hasonló átmeneti kategóriát találunk az összetett szó és a belőle keletkezett egyszerű szó között. Itt is megtörténhetik ugyanis, hogy az összetétel elhomályosul, s ami történeti szempontból összetett szónak bizonyul, az a mai nyelv szinkronikus szempontjából egyszerű is lehet. Pl. a mai nyelv szempontjából csak egyszerűnek lehet tekinteni, és minden magyar nyilván annak is érzi, az *ifjú*, *férj*, *ezüst*, *arc*, *kengyel*, *ünnep*, *lány*, *sármány*, *kesztyű*, *nyolc* stb. szavakat, melyek alakilag már nem tagolhatók és jelentésük is teljesen tagolatlan, bennük kettős jelentéspulzust sehogyan sem lehet fölismerni. Valamikor azonban alakilag is tagoltak voltak, és jelentésük is az elemi tagok jelentésével szoros és világos kapcsolatban volt, tehát valódi összetételek voltak. Pl. a *leány* szó *lai* 'fiatal' (vö. vog. *lai* 'ua.')

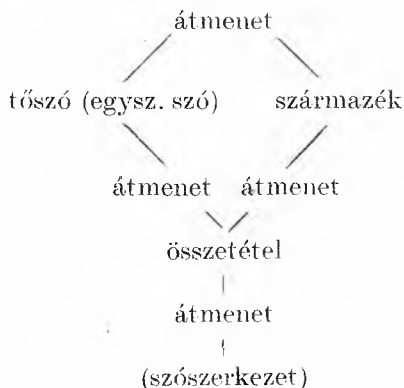
és *any* 'nő' (vö. vog. *an* 'ua.' stb.) szavak összetétele (ZSIRAI : MNy. XXIX, 257); *ünnep* < *id* + *nap* szóról szóra 'szent nap' (BUDENZ, MUSz. 807); *arc* ~ *orca* < *orr* + *szá(j)* (SZINNYEI : NyK. XXVII, 240; NyH. 7 56; a többire l. SzófSz., és a *kesztyűre* még PAIS : MNy. XL, 236; Moór : MNy. XL, 299; HORGER : MNy. XLII, 57). Az összetett szóból egyszerű szó nem egyszerre lett, ebben a folyamatban kellett lennie egy korszaknak, mikor az alkotóelemek kapcsolata a megfelelő egyszerű szókkal már meglazult, de teljesen nem szűnt meg.

A meglazulás oka lehetett a szójelentés fejlődése, pl. *testvér* szavunkban a nem nyelvész is világosan fölismeri az alaki tagoltságot, a *test* és a *vér* szókat, de a szó jelentése — 'egy bizonyos rokonsági fok' — teljesen egységes, és összefüggése a *test* és a *vér* szavak jelentésével már egészen homályos. E szó tehát jelenleg az összetett és az egyszerű szó között elhelyezkedő átmeneti kategóriába tartozik, valaha így hangzott: *egytestvér*, kb. 'vérszerinti' ti. rokon, atyafi (ZOLNAI GYULA : NyK. XXIII, 35; KERTÉSZ MANÓ : Nyr. XXXVIII, 385), s ekkor összetétel jellege még teljesen érintetlen volt. — Más esetekben viszont egészen világosan érezhető ma is a kettős jelentéspulzus, az egyik elem azonban elszigetelődött a

szó etimológiai kapcsolatának meglazulása vagy — kihalás folytán — megszűnése miatt : a *tegnap* és a *holnap* szavakban világos az egyik alaki elem, a *nap* (SzófSz.), és ennek jelentéspulzusa is kétségtelenül érezhető, de a *hol-* és a *teg-* elemek magukban már nem jelentenek semmit, a tőlük adott jelentéspulzust már nem kapcsolhatjuk semmihez. Valaha pedig ezek is világosan hordozták azt a jelentéspulzust, amelyet az összetételben ma is képviselnek, akkor tehát e szók is világosan összetett szavak voltak, és összetétel jellegük még ma sem halványodott el teljesen, a szó még nem jutott oda, ahol pl. a *leány* vagy a *nyolc* van, de már megindult, sőt előre is haladt ezen az úton és ma az átmeneti kategóriába sorolható.

De nemcsak az összetett szótól az egyszerű tőszó felé találunk átmeneti kategóriát, hanem az összetétel és a származékszó között is van ilyen átmenet. A képzők, ragok keletkezésének ugyanis egyik fontos módja az önálló szóból való képzővé vagy raggá válás. A *járhat. tudhat, léphet, nézhet* stb. ma származékszók. Közös elemük a *-hat* képző. Ez eredetileg önálló ige volt — vö. ma is *hat* 'hatása van' —, melynek az osztyák *χat-* 'előre megy' (NyH.⁷ 150) tanúsága szerint is 'halad, előre megy'-féle volt az eredeti jelentése (vö. *áthat, behatol* stb.). Ez a *hat* ige még a történeti kort megelőzőleg mozgást jelentő igékkel mellérendelő összetételeket alkotott, mint *jár-hat, men-hat, mul-hat, kel-hat*, vö. pl. ma *jár-kel*. Mikor a *hat* ige jelentése módosult és egy időre 'bír, képes' jelentésűvé vált (vö. pl. JókK. 5: „Semyt nem *hat*” nihil potest; SermDom.: „*hat* auag tart hatalmat” NySz.), e jelentés átsugárzódott az összetételekbe is, mert az önálló *hat* igenek és a *járhat, *kelhat* féle összetételek *hat*-jának összefüggése a nyelvérzék előtt világos volt. Ezzel azonban a *hat* már nemcsak mozgást jelentő igékhez járulhatott, és az összetétel mellérendelő jellege megszűnt. Majd egyszerűsített a *-hat* illeszkedett: *kel-hat* → *kelhet*, másrészt az önálló *hat* ige jelentése tovább fejlődött oly módon, hogy az asszociáció közötté és a *járhat, kelhet -hat* ~ *-het*-je között megszűnt. Ezzel a *-hat, -het* önálló jelentéspulzusa elhalványult, és csupán a másik tag jelentésmódosítójává gyöngült: az összetételből származékszó lett (vö. MÉSZÖLY, NyTört. fejtegetések a HB. alapján 5; másképp PAIS: MNy. XLI, 61; HORGÉR: MNy. IX, 346; FOKOS: Nyr. LXX, 61, 85). A két szélső pólus között azonban kellett egy átmeneti időszaknak lennie, amikor a kérdéses szavak már nem voltak világosan összetételek, de még nem voltak végleg származékok sem. A mai magyar nyelvben talán ilyen átmeneti kategóriába tartoznak a *-né* utótagú szavak, mint *szakácsné, tanítóné* stb. a *szakácsnő, tanítónő*-féle világos összetételekkel szemben, továbbá a *Kovács Jánosné*-féle személynévek. Alakilag az egyszerűsödés valóban nagyon előre haladt: önálló *né* alakú szavunk már nincs, és a ragok általában nem a *né*-vel illeszkednek, hanem a megelőző szóval, tehát *szakácsnéval, tanítónénak*, de *szakácsnővel, tanítónőnek*. Jelentés szempontjából is megindult az egyszerűsödés: a XVI. században a *-né* a 'feleség' jelentését még olyan világosan megtartotta, hogy ilyen aláírásokat olvashatni: *az szegin meg holt Zolthay Leuryntzné Posár Ilona* = özv. Z. L.-né P. I. Mindazáltal a *-né* képviselte jelentéspulzus akár 'feleség', de főleg 'nő' értelemben még mindig nagyon eleven, s ezt mutatja, hogy a beszélt nyelvben a *szakácsné* típus szabadon váltakozik a *szakácsnő* típusal, emez pedig, mint láttuk, még tiszta összetétel (PAIS: MNy. XLVII, 1). Ilyen átmeneti kategóriának tekinthetők ma még a *-rét* (*négyrét, sokrét* stb.), *-szerű* (*sátorszerű* stb.), *-féle* (*ezerféle* stb.) elemekkel alkotott szavak, melyek alakilag összetétel jellegűek, jelentéspulzusuk azonban már lényegesen meggyöngült.

Átmeneti kategória van a szószerkezet és az összetétel között is. Az összetett szavak ugyanis, legalább eredetileg, a mondatban gyakran szereplő szószerkezetekből keletkeztek, noha később a már meglévő összetételek mintájára is alakulhattak újak, olyanok, melyek nem mondatból, szószerkezetből nőttek ki. Az összetett szóban, mint láttuk, világosan fölismerhető az egyes alkotóelemek jelentéspulzusa, de az új jelentés nem egyszerűen az alkotó szavak jelentéseinek összege, mint a szószerkezetben: *vöröshagyma* nem egyszerűen 'olyan hagyma, amelynek színe vörös', a *jégcsap* nem 'olyan csap, amely jégből van' stb. A két vagy több egyszerű szóból álló szószerkezet azonban szintén nem lesz minden átmenet nélkül hirtelen összetétellé, hanem itt is van a fejlődésben egy átmeneti szakasz. Minden nyelvész megegyezik abban, hogy az átmenet a szószerkezet és az összetétel között oly finom, hogy határvonalat a kettő között nem lehet vonni (H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*⁴ 328; TOBLER, *Über die Wortzusammensetzung*; BRUGMANN, *Indogermanische Forschungen* XVIII, 5; BRUNOT, *La pensée et la langue* 55; stb.). Sokszor az egymáshoz tapadó szavak alkotta új egység jelentése alig különbözik a tagok jelentésének összegétől, pl. *álszakáll*, *sötétzöld*, *hazatérés*, *ablaküveg* stb. Ilyenkor a helyesírás is gyakran ingadozik, mintegy külső jeleképp a kategória bizonytalanságának, sőt akárhányszor bizonyos következetlenségeket is kénytelen vállalni, mikor pl. a *nagyorru*-t egybeírja, a *széles medencéjű*-t pedig külön. Az alaki összeforrás is lehet azonban szemmel láthatóan tökéletlen, pl. *hazafi*, de *hazánk fia*, *szemfény*, de *szeme fénye*, *egyetérttek vele*, de *nem értek egyet veled*, és az összeforrásnak már előrehaladottabb, de még nem teljes fokán: *névnap*: *névnapom* és *nevem napja*, *bűbáj*: *bűbájós* és *bűvös-bájós* (ez utóbbi külön összetétel lehet a *bűvös* és *bájós* tagokból) stb. Van tehát egy átmeneti kategória a több egymással nyelvtani viszonyban álló, de önálló jelentésű szó alkotta szószerkezet, és az összeolvaszt formájú és jelentésű összetett szó között is. Ez az átmeneti kategória, ha nem is illeszthető bele mint teljes jogú láncszem a kategóriák gyűrűjébe, hiszen önálló szófaj volta még kétséges, mindenesetre mellel csatlakozik hozzá, ilyenféleképpen

Mindezektől elütő kategória az igekötős ige. Alakilag az összeforrás tökéletlen, pl. *meghal* — *nem hal meg*. Jelentés szempontjából van olyan igekötős ige, mely még egészen közel áll a szószerkezethez, pl. *kimegy*, *bejön*, *fölnez* stb.: mások világosan összetétel jellegűek a jelentés szempontjából, pl.

kiissza a borát, agyonút stb.; viszont képző jellegű a *megáll, megindul*-félékben, de még ezeken kívül is számos más, finomabb változat akad közöttük, pl. *fölszámol, beéri vmivel* stb. Az igekötős ige tehát szerkezeti fölépítése szempontjából teljesen külön kategóriát alkot, mely jelentését tekintve a szószervezettől a képzett szóig minden árnyalatot magába foglal, alakilag azonban valamennyi egyöntetűen viselkedik: alkotórészeik félig szilárdan tapadtak csak össze.

Próbálták az igekötő elnevezést megszükiteni úgy, hogy igazi igekötőnek csak azt tartották, mely már önálló jelentéspulzusát elvesztette, tehát képzői sorba süllyedt; a többit csak összetétel-tagnak tekintették, melyet csak azért sorozunk az igekötők közé, mert sok igehez járulnak hozzá (SIMONYI: TMNy. 359; ZOLNAI GYULA: Nyr. XLVII, 12; KLEMM, Mondattan 254). Azonban ezen esetben ugyanaz az elem hol mint valódi igekötő szerepelne (pl. *kihal*), hol pedig mint határozós összetétel tagja (*kimegy*). De ez az elválasztás történeti szempontból sem helyeselhető, mert több igekötőnk eredeti határozóragját elvesztve nagyon megrövidült, ez pedig nem történhetett közönséges határozói funkciójában, hanem az igével szorosabb alárendeltség kapcsolatából magyarázható. Különben az ún. összetételek sem volnának igazi összetételeknek tekinthetők, hiszen alaki egybeforrásuk tökéletlen. Kétségtelen, hogy a nyelv-érzék egyformán bánik mindezen igekötőfajtákkal.

Nem helyes viszont BRASSAI SÁMUEL álláspontja sem, ki az igekötőket független határozóknak tekinti, és pl. *Az apa fiát jól megverte* mondatban a *jól*-t a *meg* jelzőjének állítja (A bővített mondat 15). Az azonban kétségtelen, hogy az igekötő gyakran közel jár a határozóhoz.

Különös átmeneti kategória van a határozósó, az igekötő és a névutó között. Tudjuk, hogy mind a névutó, mind az igekötő határozósóból fejlődött. Ma is általában határozósó pl. a *fölsze, mögéje, melléje* stb. Ámde ugyane szavak olykor már átmenetet alkotnak egyrészt a névutó felé, pl. *Emelkedik már a nap a hegynek föléje*, másrészt az igekötő felé, pl. *A hegynek már a nap föléje emelkedett*.

Irodalom: LAZICZIUS: NyK. LI, 14; PAIS, Magyar szóalaktan I. Szó-összetételek 7—10.

A SZÓTÖVEK

1. A tövekről általában

Abszolút tőnek (szógyökérnek) vagy tőmorfémának nevezzük a szónak azt a részét, melyet valamennyi képző-, jel- és ragmorféma leválasztása után kapunk. Ez szerkezetileg már újabb morfémákra nem bontható (csak összetétel esetében tagolható két vagy több elemre) és a szó jelentése alapján hordozója. Pl. *kertészkedik* abszolút töve *kert-*, *csodálatosan*: *csodá-*, *kérőket*: *kér-*, *menésben*: *men-*.

A származékszavakhoz azonban ugyancsak járulhatnak újabb képzők, valamint ragok és jelek. Azt az alakot, amelyet egy-egy képző, jel vagy rag leválasztása után kapunk, ugyancsak tőnek nevezzük (de nem abszolút tőnek), tő tehát a fenti példákban nemcsak *kert-*, *csodá-*, *kér-*, *men-*, hanem *kertész-*, *kertészked-*, *csodála-*, *csodálato-*, *csodálatosa-*, *kérő-*, *kérőke-*, *menés-*. Ezeket az abszolút tővel szemben viszonlagos tővekknek nevezhetjük.

Irodalom: GYÖRKE: MNy. XXXIX, 111, 176.

2. A tárgyalás módja

A történeti nyelvtan tárgyalásában a legelvszerűbb eljárás a *descendens* tárgyalási mód volna, azaz a tények magyarázatában a történeti fejlődés folyamatát kellene követni. Gyakran azonban, így a szótövek esetében, ezt a tárgyalásmódot tankönyvben, rövid összefoglalásban nem lehet alkalmazni. Az ómagyar szótövek rendszere az ekkor lepergő átalakulások, elágazó hangtani fejlődések következtében túlságosan változatos, bonyolult, nehezen áttekinthető szövevényben kuszálódik össze, s azonfelül a régi állapotokra vonatkozó ismereteink sok ponton fölülte hézagosak. Ezért a tárgyalásban a mai köznyelvi alakokból kell kiindulnunk, s megelégednünk ezek történeti előzményeinek, a mai állapot kialakulásának szűkszávú feltárásával. A történeti szemlélet azonfelül az egyes változatok elnevezésében is kifejezésre jut.

I. A névszótövek

A névszótöveket több csoportba oszthatjuk. Élesen elválnak egymástól két nagy csoport: az egyalakú és a többalakú tövek.

I. Az egyalakú tövek

Vannak olyan tövek, melyek, bármely rag, képző vagy jel járul is hozzájuk, változatlanok maradnak; ezeket egyalakú töveknek nevezzük. pl. *kocsi*, *-t*, *-k*, *-zik*, *-s*, *-ban* stb. Az egyalakú tövek mindig középső vagy magas nyelvállású magánhangzóra, tehát *-i* (*-í*), *-u*, *-ú*, *-ü*, *-ű*-re vagy *-ó*, *-ő*, *-é*-re végződnek. Mássalhangzóra vagy *-a*, *-e*-re végződő egyalakú tő nincs. Pl. *néni*, *kocsi*, *cseprű*, *kesztyű*, *gyűrű*, *kapu*, *alku*, *szivattyú*, *olcsó*, *szabó*, *szűrő*, *gyűjtő*, *kávé*, *kópé* stb.

Ide tartozik minden *-é* végű szó, valamint a *-tyú*, *-tyű*, *-ttyú*, *-ttyű* végű szavak kivétel nélkül, mint *sarkantyú*, *szivattyú*, *csenge(t)tyű*, *herkentyű* stb., míg a többi *-ú*, *-u*, *-ű*, *-ü*, *-ó*, *-ő* végű szavaknak csak egy része sorakozik ebbe a tőtípusba.

E szavak egy része újabb korban honosodott meg vagy keletkezett nyelvünkben, amikor a szavégek körüli hangtani változások már lezáródtak (esetleg századokkal előbb), s ezért nincs rá hangtörténeti ok, hogy a meghonosodott szótó bármely helyzetben, akár szó végén, akár rag, jel vagy képző előtt változást szenvedjen. (A kettőshangzók egyszerűsödése, általában a XIV. sz. végén. a szóvégi hosszú magánhangzók megrövidülése a XIII. században — az *-é* még jóval korábban — befejezettnek tekinthető, vö. MHangtört.² 85, 88, 91.) Így pl. *deli* (első adat 1532. OklSz.) < oszmán török *dāli* 'örült; heves, szenvedélyes; a katonaság egy neme' esetleg szerb-horvát közvetítéssel (Kniezsa. SzlJsz. I/1, 147); *dávori* 'hósi ének' (1651. Zrínyi: SzigVesz.) < szbhv. *davori* (Kniezsa i. m. 148); *kuli*, *bébi* stb., továbbá *spicli*, *perlti*, *nudli*, *vekní*, *kaszni* stb. stb., melyekben a *-li*, *-ni* szóvég hanghelyettesítéssel lépett a német *-l*, *-n* szóvég helyébe. Hanghelyettesítéssel keletkezett a *limonádé* (1768. BÁRCZI. FrJsz. 33), *csokoládé* (1783. EtSz.) ~ *csukaládi* (1704. BÁRCZI i. h.), *módi* (1704. BÁRCZI i. h.) és sok más hasonlók tövége: e szavak az átadó nyelvben ugyancsak *-é*-re végződtek, ilyen végződés pedig a közmagyarban nem volt. Ugyancsak hanghelyettesítéssel állott elő a *filkó* (1816. Gyarm: Voc.) < szlovák *filko*. *eszpresszó* < olasz *espresso* (a magyar köznyelvben szó végén nincs rövid *-o*), vagy a *cerkó* (1795. DebrGr.) < ukrán *cerkou* (Kniezsa i. m. 115. MNy. XI. 290 jegyz.) stb. — A belső keletkezésű szavak között megemlíthetők az *-i* becéző vagy játszói képzővel alkotottak, pl. 1596: *Janchy* (MNy. X. 81), vagy *Józsi*, *Pali*, *Ibi*, *Klári* stb., *cuki*, *csoki*, *gugyi*, *süti* stb., stb., valószínűleg ugyanis, hogy e képző spontán keletkezésű mint kifejező (expresszív. hangulatfestő) elem, tehát nem kapcsolható a finnugor *-i* kicsinyítő képzőhöz, mely a tővéghangzóval egyesülve *-i*-s kettőshangzón át ugyancsak *-i* > *-i*-vé (< *-é* > *-e* > *-a*) fejlődhetett. (Viszont az 1360: *Kathy* — MNy. X. 82 — talán még ezt a finnugor eredetű képzőt mutatja.)

Az idetartozó szavak más része régi ugyan, s egykor nem volt egyalakú, de a belső analógia egységesre gyalulta a tőváltozatokat. Pl. a *kapu* *u*-ja, vagy az *-i* képző, melyet pl. a *kocsi*¹ szóban látunk, valamikor hosszú volt, majd mint általában az igen régi (XIII. század előtti) szóvégi hosszú magánhangzók, megrövidült (szóvégi magánhangzók rövidülésében, mint tudjuk az *-ó*, *-ő*-k egyáltalában, az *-ú*, *-ű*-k zömükben már nem vettek részt, vö. MHangtört.² 85—6).

¹ A *kocsi* szó maga a Komárom megyei Kocs község nevéből (SzófSz.) már az *-i* képző szóvégi megrövidülése után keletkezett.

Azután analogikusan a ragok és képzők előtt levő hosszú hangzó helyébe is rövid -i, -u lépett: *kapú* ~ *kapú-k* > *kapu* ~ *kapú-k* > *kapu* ~ *kapu-k*; (*kocs*)*i* ~ (*kocs*)*i-t* > (*kocs*)*i* ~ (*kocs*)*i-t* > *kocsi* ~ *kocsit*. Hasonló irányú kiegyenlítődésel a fiatalabb (XIII–XIV. századi) keletkezésű szóvégi hosszú hangzók: — *ó*, *ő*, *ú*, *ű*, valamint *-é* a R. *pattanté*, *sarkanté* típusúakban —, amelyekben már a szóvégi rövidülés tendenciája nem érvényesült, behatoltak a toldalék elé és a régebbi szabályos tövég-alakulásokat (ezekre l. alább 35 k.) elfojtották; ezzel a paradigma a *tő* szempontjából egységessé vált. — Ritkábban az ősi ragok előtt mutatkozó *tő*változat hatolt be a *ő* ragú vagy fiatalabb toldalékokkal bővült alakba is, pl. a *káv*é (első adat 1639. BEKE—BARABÁS, Rákóczy György és a porta 414) < oszmán török *qahvā* esetében: a föltehető *káve* ~ *káv*é-t váltakozásban kiegyenlítődés állott be: *káv*é ~ *káv*é-t, s ezzel az alapszó a magyar magánhangzó-harmónia szempontjából is szabályossá vált, amire a fejlődés, különösen régebben, törekedett.

Az egyalakúvá csiszolódott tövek egységét azonban külső analógiahatások megzavarhatják, mert a magyar szótövek messze túlnyomó része többalakú. Így lesz egyrészt pl. *áb*écé ~ *áb*écé-t, *véc*é ~ *véc*é-t, *pir*é ~ *pir*é-t stb. alakokból az *eke* ~ *ek*ét stb. analógiájára *áb*écé, *véc*é, *pir*é ~ *áb*écé-t, *véc*é-t, *pir*é-t stb., azaz az egyalakú töből többalakú *tő*. — Másrészt más természetű analógiahatások eredményeképpen állnak elő ilyen *tő*változások, mint *házi*-, *házia-k*, *házia-s*; *sűrű* — *sűrű-en* (~ *sűrű-n*) *szomorú* — *szomorú-a-n* (~ *szomorú-n*), *másformájú* — *másformájú-a-k*, *egyöntetű* — *egyöntetű-e-k*, *kezdődő* — *kezdődő-e-n*, *vigasztaló* — *vigasztaló-a-n*. sőt (a köznyelv szempontjából gyakran helytelenített) *lenéző* — *lenéző-e-k*, *megnyugtató* — *megnyugtató-a-k* (de vö. RUZSICZKY: Nyr. LXXIX, 289; JÓKAI Z.: MNy. LII, 333). Ezek a *ház* ~ *háza-t*, *kert* ~ *kerte-k*-féle *tő*változások (l. alább) analógiájára keletkeztek és keletkeznek. Az *-ú*, *-ű* végű szavakban az ilyen váltakozás főleg a melléknevekre jellemző — vö. pl. *áru* fn. (szokásosabb kiejtésben *áru*) ~ *áru-k*, de *mérsékelt*ebb *áru*a-k—, és az *-ó*, *-ő* végűekben jelenleg ingadozó használathoz is szófaji elkülönülés kezd kapcsolódni: az egyalakú tövek inkább főnévi, a többalakúvá válók inkább melléknévi jellegűek. pl. *A csinos özevgy könnyen talált vigasztalókat* ~ *E meggondolások vigasztalóak*; *Kedvelte a gyomorkeserűket* ~ *Ezek az italok keserűek*.¹ A szóvégi *-i* esetében ugyanez a jelenség figyelhető meg: a főnévvé vált *kocsi* egyalakú *tő*vű, a *házi* stb. típusú melléknevek még egy analogikus magánhangzóval bővülnek: *háziak*, *világi*as stb., vö. még: a 'török katona' jelentésű *deli* többese mindig *delik* — pl. Gárdonyi: Egrí Csillagok V/2: „a *delik* szokása szerint”, de már Fal: NE. 30: „*skófiommal varrot deliek*” (t. i. csizmák). — Olykor a *tő*alakulás a rag funkciójára jellemző, pl. „Áthatol a *sűrűn*”. de „*Sűrűen* esik az eső”. Néha egészen új jövevények is részt vesznek ilyen analogikus *átalakulás*-ban. így *si*, *sízik*, *sík*, *sít* mellett *siel*, *siek*, sőt ritkábban *siét* (tárgyeset). — A nyelvjárásokban változatos, ezekhez hasonló *tő*alakulásokat figyelhetünk meg.

¹ Maga az a jelenség, hogy magánhangzós végű szóhoz ősi rag előtt analogikusan még egy *tő*véghangzó járul, néhány régi nyelvtörténeti adatban is jelentkezik, ide tartozik valószínűleg a KTSz.: *latotuo*t, továbbá kétségtelenül BécsiK. 231: *Esawot*, olv.: *Ezawot* (PARIS: MNy. XL. 291).

Irodalom : SIMONYI : TMNy. 286 ; GOMBOCZ, Alakt. 2. § ; B. LŐRINCZY, A KT. és Sz. 80 ; BÁRCZI : MNy. XLIX, 324 ; GÁLFFY : MNy. IV, 95 ; JÓKAI Z.: Pais-Eml. 140 ; MNy. LII, 333.

2. A többalakú, változatlan tőhangzójú névszótövek

A legtöbb névszónak a töve azonban nem egységes. Ha összehasonlítjuk a ház, ház-ban, ház-nál, -ház-tól stb., és a háza-t, háza-k, házo-n, házu-nk stb., vagy a kert, kert-ben, kert-ről, kert-hez és a kertét, kerték, kertén, kertü-nk stb. alakokat, látjuk, hogy egy rövidebb, mássalhangzón végződő tő — ház-, kert- — váltakozik hosszabb, magánhangzóra végződő tövekkel — háza-, házo-, házu-, kerté-, kertü- —. A mássalhangzós végű tövet csonka, a magánhangzós végződésűt teljes tőnek hívjuk.

Vannak olyan többalakú tövek, melyeknek változatai, a teljes meg a csonka tő közt egyéb különbség nincs, mint az, hogy a csonka tő mássalhangzóra végződik, míg a teljes tőben e mássalhangzó után még egy magánhangzó is következik. Az ilyen töveket többalakú, változatlan tőhangzójú töveknek szokták nevezni.

Nem számítjuk külön tőváltozatoknak azokat a csonka tő mássalhangzójában beállott változásokat, melyeknek okozója a nyelvben törvényszerű alkalmi hasonulás, pl. kerdben, hászhoz, vat került az asztalra stb.

Kétségtelen, hogy a két tőváltozat közül a teljes az eredetibb. Ha összevetjük a magyar hal, kéz, ad, nyel töveket a finn kala, käsi ~ käte-, antanielle- megfelelőkkel, ezek végén megtaláljuk a magyar teljes tőnek megfelelő magánhangzót. A rövidebb tő a magyar nyelvtörténet folyamán hangtani fejlődés útján keletkezett a teljes tőből. Tudjuk, hogy az ómagyar kor elején az eredeti szlovégi rövid magánhangzók részben még megvoltak sorvadó, redukált állapotban, pl. Konst.: véρη 'Nyék' ; κοιροτονεραίου 'Kürtgyarmat' (ÓMolv. 8, 9) ; 1055 : eri 'ér', kereku 'kerek', nogu 'nagy', hodu utu 'hadút', -uuaru 'vár', fotudi 'Fadd' (BÁRCZI, TihAl. 73) stb., s hogy e sorvadó hangok a XI—XIII. században teljesen eltűntek, sőt eltűnésük egyes esetekben már az ősmagyar korban bekövetkezett (l. MHangtört.² 17). Minthogy a sorvadás és a pusztulás csak a szó végén álló magánhangzókat illette, valahányszor a tővégi magánhangzó nem szó végén állt, hanem a szóhoz már hozzátapadt toldalék előtt, nem volt alávetve a sorvadásnak, hanem megőrződött. E történeti fejlődés alapján az ilyen többalakúságot mutató töveket véghangzóvesztő töveknek is szokták nevezni.

A szlovégi sorvadó magánhangzó a X—XII. században még eléggé eleven volt ahhoz, hogy mássalhangzós végű meghonosodó idegen szavakhoz is hozzájáruljon analogikusan, így török taš > Anon. Tosu, német Ezilburg > Anon.: Ecilburgu (Sript. I, 35, 41), és személynevek becéző rövidülései is igen gyakran ilyen analogikus véghangzót kaptak, pl. 1138/1329 : Sebu, Antu, Micu, stb. (MNy. XXXII, 131, 205, 204) ; ← latin Sebastianus, Antonius, Nicolaus ; 1214 : Matu, 1217 : Petu (VárReg. 29., 343. §) ← latin Mathaeus, Petrus ; stb. (BENKŐ : MNy. XLVI, 230). Ezek természetesen rag előtt is megtartották analogikusan szerzett véghangzójukat.

Teljes tövet találunk tehát általában olyan rag, jel, képző előtt, mely még akkor tapadt a szóhoz, amikor a szóvégi magánhangzó érintetlen volt, tehát : *háza-k*, *-t*, *-m*, *-d*, *házo-n*, *házu-nk*, *hazu-l* stb., csonka a tő \emptyset rag, képző előtt valamint olyan ragok, képzők előtt, melyek akkor tapadtak végleg a tőhöz, mikor a szóvégi magánhangzó már eltűnt, tehát *ház- \emptyset* , *-ba*, *-ban*, *-tól*, *-ról*, *-nál* stb., *szép-ség*, *négy-kor* stb.

Részben másképp áll a helyzet a *-t* tárgyraggal kapcsolatban. Ez ugyanis, bár ősi rag, a csonka tőhöz járul azokban a szavakban, melyeknek a tővéghangzója — pl. a *-k* többesjel (és a legtöbb más toldalék) előtt — középső nyelvvállású, azaz *o*, *ē*, *ō*, és *e* véghangzót hangzóközi egyszerű *sz*, *z*, *s*, *j*, *ly*, *l*, *r*, *n*, *ny* előzi meg, pl. *vészē-k* ~ *vész-t*, *gőzō-k* ~ *gőz-t*, *fenyvesē-k* ~ *fenyves-t*, *rajo-k* ~ *raj-t*, *karvalyo-k* ~ *karvaly-t*, *kazalo-k* ~ *kazal-t*, *káro-k* ~ *kár-t*, *vagyon-o-k* ~ *vagyon-t*, *asszony-o-k* ~ *asszony-t*, stb. Ugyanezen esetekben olykor a többes 2. személyű birtokos személyrag előtt is állhat csonka tő, pl. *csősz-tők* ~ *csősz-tök*, *asszony-tok* ~ *asszony-tok*. — Viszont mindig a teljes tő használatos a *-t* tárgyrag előtt : 1. ha a tővéghangzó alacsony nyelvvállású : *a*, *e*, mint pl. *háza-t*, *mesze-t*, *vasa-t*, *ija-t*, *hala-t*, *vára-t*, *aranya-t* stb.; 2. ha a (bármely nyelvvállású) tővéghangzót *b*, *c*, *cs*, *d*, *f*, *g*, *gy*, *h*, *k*, *m*, *p*, *t*, *v* előzi meg, pl. *habo-t*, *lécē-t*, *ács-o-t*, *hódo-t*, *rőfő-t*, *maszlag-o-t*, *jegyē-t*, *doho-t*, *máko-t*, *karámo-t*, *csépē-t*, *mēnetē-t*, *sávo-t* stb.; 3. ha a teljes tő véghangzóját mássalhangzó-torlódás vagy geminált mássalhangzó előzi meg, pl. *orro-t*, *borzo-t*, *marso-t* stb., kivétel csak a *n + s*, *z*, *sz* csoport, ez után ingadozás figyelhető meg, főleg idegen szavakban, pl. *adjutánst*, *mezalliánst* ~ *mezalliánoszt*, *pénz-t* ~ *bronz-t* stb.¹

Nyelvtörténeti szempontból lappangó teljes tövet találunk, valahányszor a tővégi rövid magánhangzó igen régen egybeolvadt a tulajdonképpeni raggal. jellel, képzővel, pl. *házi*, *kerté* alakokban voltaképpen *házs-*, *kertš-* teljes tő van *-i* (< fgr. **-i*) lativusraggal, mert az *-i* (< *-i*), *-é* régebbi *-si*, *-ši* kettős-hangzóból keletkezett; éppígy a *vára*, sőt a *kertje* alakokban *várs-*, *kertš-* teljes tő és *-i* (< fgr. **sš*) birtokos személyrag rejlik; az *ágyó*, *nenő* szavakban *ángys-*, *nenš-* teljes tő és *-u*, *ü-* (< ősm. **-γ* vagy **β*) képző lappang; az *-it* ikeképző régebben *-sit*, *-šit*-nek hangzott — vö. pl. *tanít* : MünchK. : *taneitattac uala* (RMNy. III, 81), JordK. 365 : *tanoythya* (NySz.); *terít* : MünchK. : *tēreitit uala* (RMNy. III, 59), DöbrK. 258 : *tēreitik* (NySz.) —, s ennek első teljes nyomatékú magánhangzó-eleme a tőhöz tartozott, a tulajdonképpeni képző csak *-it*. A tővégi magánhangzó azonban annyira összeolvadt a képzővel, raggal, hogy a mai nyelv szempontjából a képzőbe, ragba tartozónak számítjuk, és a szót csonka tő + *-i*, *-é*; *-a*, *-je*; *-ó*, *-ő*; *-it* formáns kapcsolatának érezzük.²

A rövid magánhangzó, mely a teljes tő végén jelentkezik, a szavak egy részében nyitabb (alacsony nyelvvállású) *-a*-, *-e*-, más részében zártabb (középső

¹ Vannak más természetű kivételek is, olyanok pl., amelyekben a fiatalabb toldalék előtt is a teljes tő mutatkozik, pl. *bölcses(s)ég*, *szüzes(s)ég* vagy Anon: *Oundunec*, *Ousadunec* (Script. I, 83, 72), 1236 : *yhoulligotora* 'Juhölligetre' (MNy. LI, 336), továbbá nyvj. *partonak*, *sáncoba*, *könyvöben* stb. (Mészöly, A HB. hangtörténeti és alaktani sajátosságai 26; HORGER, Mnyvj. 108), de ezekben a kérdéses magánhangzó lehet a torlódást megszüntető bontó hang is (vö. MHangtört.² 140).

² Megtörténik, hogy ilyen toldalék, melyben a tővéghangzó már benne van, újra a teljes tőhöz járul, így pl. *menyei* (de HB.: *munhi*); PeerK. R. : *zibzey*, MargL. 174b : *zvezy* stb. 'szüzi' (NySz.). E jelenség igen gyakran jut szerephez a magyar ragok kialakulásában.

nyelvállású): -o-, -ë-, -ö-, kivételesen egészen zárt: -u-, -ü-. Ez a megoszlás részben maguknak a töveknek belső sajátosságuk, pl. *fal*: *fala-t, -k, -s, -z* stb., de *dal*: *dalo-k, -s, -l* stb.; *vár*: *vára-k*, de *kár*: *káro-k*; nyílt a véghangzó pl. a -k többesjelnek, a középfok -bb jelének, zártabb ellenben pl. az -ás, -és, -t (-at, -et), -mány, -mény, -vány, -vény képzőknek (és sok másnak) teljes véghangzós alakjaiban (tehát viszonylagos tövekben): *házaka-t, kertéke-t; csinosabba-k, kövérebe-t; húzásó-k, kötése-k; állato-t, méneté-t; tudományo-s, véleményé-k; állványo-z, örvényé-k* stb.

Anélkül, hogy szigorú szabályt lehetne fölállítani arra, milyen összefüggésben van a szó etimológiájával az a tény, hogy tővéghangzója nyílt — a, e — vagy zártabb — o, ë, ö —, annyi kétségtelen, hogy a nyílt tővéghangzó túlnyomórészt finnugor eredetű tőszavainkban (és igen ősi, elhomályosult származékokban) fordul elő, viszont finnugor eredetű szavaink nagyobb részében (bár közel sem valamennyiben) ilyen nyílt tővéghangzót találunk, pl. *ága-k, agya-t, agya-z, álla-d, ára-k, aranya-t, ege-k, elege-t, éve-k, ere-k, fala-t, fele-z, férje-k, füve-k, földé-k, foga-s, fürje-t, háza-t, füze-s, hegye-k, hete-k, hölgye-k, luda-k*, stb. stb., továbbá ismeretlen vagy bizonytalan eredetű, de igen régi szavaink jó részében, mint *díja-k, helye-k* stb., néhány régi jövevényszóban, pl. *nyara-k, dele-t, sátrak* (~ *sátorok*), *bölcse-k*, (mn.) stb. (törökök), *mérge-k, hida-k* stb. (irániak), ritkábban néhány viszonylag fiatalabb jövevényszóban, mint *gallya-k, csérepe-z, zára-k* stb. (szlávok), sőt nyelvújítási alkotások között is találkozunk néhány nyíltabb tővéghangzós, így az egytagú *v*-re végződők, mint *elve-k, érve-k, élve-teg, szërve-z*, (nyilván a régi *v*-s tövek analógiájára, vö. *éve-k, füve-k, köve-k, szuva-s, szarva-t* stb.), de egyebek is, mint *gépe-k, árnya-k, gennye-s, láza-s, érme-t* stb. — Zártabb (középzártságú) tővéghangzót találunk finnugor szavaink kisebb részében, pl. *dombo-k, ebé-t, dögö-k, fagyó-s, fajó-k, fáro-s, foko-t, füstö-l, gyalogo-t, habo-k, hagymázo-s, homályo-s, hódok* stb., továbbá jövevényszavainknak messze túlnyomó részében, a honfoglalás előttieket sem véve ki, mint *ácso-k, bársonyo-s, boro-k, borso-t, boszorkányo-k, csalánok, harango-k* stb. (törökök); *asszonyo-k, hango-k, kardo-k* stb. (irániak); *ablako-k, abroncsó-t, bajo-s, babo-t, darabo-k, diáko-k, galambo-t, izzapó-s, kóco-s, ladiko-t, oszlopo-k, ösztönö-k, pado-t, tiszté-s, viaszko-s* stb. (szlávok); *angyalo-k, doktoro-k, templomo-t, kalamáriso-k, oltáro-k* stb. (latinok), *zámolyo-k, törkölyö-s, galléro-k* stb. (németek), *botoso-k, lakato-t* (franciák) stb. Újabb jövevényszavaink mind ebbe a csoportba sorakoznak, mint *grizé-s, akáco-k, spriccéré-k, zaftó-s, zaccó-t, sliccé-k, copfo-t, gólo-k, gibicé-k* stb., stb., éppígy belső keletkezésű szavaink, mint *jajo-k, dinomdánomo-t, zugo-k, pintyé-k, kuviko-k, pitypalatyyo-k*, stb., végül az elvonások, mint *füttyö-k, kortyo-k, pörö-k* stb. Kétségtelen, hogy ezek a példák nem mindig az eredeti etimológián alapuló állapotot őrzik, mert számos esetben egyéb tényezők (analógia, asszociációs hatások, a formáns idomító hatása) módosították a hagyományos alakot (l. alább). Az azonban kétségtelen, hogy a nyílt tővéghangzós alak régibb szavainkra jellemző, az újabbak viszont mind általánosabban a középzártságú tővéghangzósok közé illeszkednek be.

É jelenség valóságú magyarázata a következő. Tudjuk, hogy a szóvégi rövid magánhangzók, bármely nyíltsági fokuk volt is eredetileg, még a vándorlások kora előtt magas nyelvállásúakká váltak (MHang-

tört.² 18), s ezért már a korai *-a*, *-e*, sőt *-o*, *-ë* végű jövevényszavak más tőtípusba sorakoztak (vö. török *alma* > m. *alma* ~ *almá-t*; szláv *šeno* > m. *széna* ~ *széná-t*). Az *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* végű jövevényszavak tővéghangzója viszont a szó végén eltűnt, ősi rag előtt azonban nyiltabbá vált, pl. török *berí* > m. *bér* ~ *béré-s*, török *ayaččī* > m. **ayačsu* > *ács* ~ *ácsó-k*, török *jinjü* > m. *gyöngy* ~ *gyöngyö-t* stb. A mássalhangzóra végződő jövevényszavak analogikusan *-i*, *-u*, *-ü* tővéghangzót vettek föl, s ezek a szó végén eltűntek és ősi toldalék előtt nyiltabbá váltak éppúgy, mint az eredeti *i*, *u*, *ü* tővéghangzók, pl. perzsa *vāčār* > m. *vásáru* > *vásár* ~ *vásáro-k*, török *kändir* > m. **kendiri* > *kendër* ~ *kendëre-k*, szláv *rakъ* > m. *rák* ~ *ráko-t*, szláv *oběds* > m. *ebéd* ~ *ebéde-l* stb. (Persze néhány esetben a *χodu* ~ *χodo-t* > *had* ~ *hada-t*, *utu* ~ *uto-t* > *út* ~ *uta-t* típus analogikus hatása kerekedett felül, pl. alán *χid* > m. *híd* ~ *hida-t*, török **qudu* > m. *kút* ~ *kuta-t*.) A szóvégi sorvadó magánhangzók eltűnése után átvett jövevényszavak pedig túlnyomóan a középzártságú tővéghangzót vették föl teljes tövükben, mert az ilyen töveknek a száma ekkor már erősen felülmúlta az *-a*, *-e* tővéghangosakét.

Másrészt azonban egyes ragok és képzők előtt a tőre jellemző véghangzó-
nak nyíltsági fokától függetlenül rendszerkényszerből a formán سرا jellemző nyíltsági fokú tővéghangzó állandósulhat. Így a superessivus *-n* ragja előtt a tővéghangzó rendszeren középső nyelvallású: *-o-*, *-ë-*, *-ö-*, tehát pl. *hudo-n*, *tollo-n*, *vizë-n*, *tüzö-n*, *ökrökö-n* stb., noha egyébként: *hada-t*, *tolla-k*, *vize-t*, *tüze-k*, *ökröke-t* stb., viszont a superessivusszal eredetére azonos *-n* módhatározórag előtt a tővéghangzó rendszeren nyílt: *pirosan*, *bőszen* stb. (kivételek vannak a *nagyon*, *betegén*, *szilajon* ~ *szilajan* stb.), nyílt a tővéghangzó a középfok *-bb* jele előtt: *betegebb*, *konokabb*, holott *betegé-k*, *konoko-k*, az *-nk* hirtokos személyrag előtt viszont a tővéghangzó az egész köznyelvben *-u-*, *-ü-*: *házunk*, *kertünk*, részint, mint megőrzött régiség, részint a zártabb változatok későbbi újlagos elterjedése következtében. (A középmagyarban ugyanis az *-nk* előtt inkább középzártságú *-o*, *ö*, *ë* tővéghangzót találunk, pl. KT. *rohtonc*, BécsiK. 14: *varasonc*, *ménèkõnc* (Új Nyvemlt.), WinklK. 138: *helyõnket* (Nyvemlt. II), Pesti: Fab. 38b: *seregewnket*, 62a: *mijmagonk* stb.)

A tővéghangzó minőségét a nyelv értelmi (pontosabban funkció-) megkülönböztetésre is felhasználja, így láttuk az *-n* superessivusos és az *-n* mód- és állapothatározóragos szó között a formai különbséget a tővéghangzó nyíltsági foka képviseli: *pirosan* ~ *pirosan*, *gógösen* ~ *gógösön*; más a *lúbas*, mint a *lúbos*; gyakran a tővéghangzó színe aszerint változik, hogy a tő főnévi vagy melléknévi jellegű, pl. *okosa-k* mn. ~ *okoso-k* fn. ~ *színese-k* mn. ~ *színésé-k* fn.

Értelmi megkülönböztetésre szolgál néha a csonka vagy a teljes tő használata, pl. *gonda-tlan* ~ *gond-talan*; *Aranyt* olvas ~ *aranyat* olvas; *fodro-t* ~ *Fodort*. A tővéghangzó alakulása a magyar nyelvtörténet legbonyolultabb jelenségei közé tartozik. Négy tényezőnek lehet a tővéghangzó mai alakulásában fontos történeti szerepe: 1. a hagyomány, a szóban etimologikus véghangzó; a tővéghangzó etimologikus különbségeinek nyomai legrégebb emlékeinkben is megtalálhatók, pl. 1055: *cues*, de 1211: *Scimis*, 1269: *Holostou* 'Halastó', de 1240: *Golombus*; 1222: *Nulos* 'Nyulas', de 1254: *Bolug* 'Balog' (Oklsz.) stb.; 2. a tővéghangzónak a formánshoz való tapadása, s ennek rendszerkényszer útján

egységessé válása, pl. *házam*, de R. *házonk* ~ *házunk*, *népem*, de R. *népünk* v. *népönk* ~ *népünk*, vö. még az *-n*-ről, meg a *-bb*-ről mondottakat : 3. a tőhangzó hasonító vagy elhasonító hatása, pl. 1356 : *-teluk* (OkI Sz.). ma : *telek*, JókK. 13 : *tarsok*- (Nyvemt. VII.) ~ ma : *társak*, BécsiK. 143 : *zamaroc*- (Új Nyvemt.) ~ ma : *szamarak*, MünchK.: *kosaroc*- (RMNy. III, 49) ~ ma : *kosarak* ; a régi nyelvben igen gyakori az ingadozás, melyből azonban sokszor a régebbi alak került ki győztesen, legalábbis a köznyelvben, így KeszthK. 408 : *lanchok*- ~ LobkK. 272 : *lancakat*, KulcsK. 148 : *rowazok* (Nyvemt. XIII., XIV., VIII) ~ MünchK.: *Rauazac*- (RMNy. III, 30) stb.; 4. különféle igen változatos analógiai hatások, pl. KulcsK. 21 : *gyorsok* (Nyvemt. VIII.), vö. *gyorsak* a *gyorsan* analógiájára, VirgK. 149 : *viok* (i. m. III.) ~ ma : *ujjak*, talán a *v*-tővégek analógiájára : *kües* ~ *küjes* (köves) ; az analogikus hatások között igen fontos szerepe van a szófajok egységesítésére irányuló tendenciának, mely a melléknevekben a nyíltabb változatú tővéghangzót terjeszti : KeszthK. 381 : *wyok* ma : *újak*, ÉrsK. I, 186 : *ighassagosok*, TihK. 106 : *vekonok* (i. m. XIII., IX., VI.) stb., ezeknek nyíltabbá válása és a módhatározóban lassan állandósuló nyíltabb hang között valószínűleg kölcsönhatás van. Általában a különféle tényezők közül gyakran több együtt hat, olykor egymást erősítve, máskor egymást keresztezve, gátolva.

Néhány elhomályosult képzésben a tőhangzó megnyúlt, pl. *közéj* (*köz*), *menyét* (*meny*) stb. Ezek másodlagos nyúlás eredményei (MHang-tört.² 61 kk.), mely az alapszótól függetlenül származékban következett be.

Az egyalakú, változatlan tőhangzós típus a magyar névszótöveknek messze legnagyobb csoportját alkotja, s azért érthető, hogy más tőtípusok rovására állandóan terjeszkedik, mint ezt az egyalakú tövekkel kapcsolatban is láttuk : *házia-k*, *szomorú-an*, *vigasztaló-k* stb. Mint láttuk, újabb jövevényszavaink is ebbe a tőtípusba sorakoznak (középzártságú véghangzóval), mint *litérő-k*, *kombináto-k*, *telefono-z*, *kardigáno-k*, *magnetofono-k* stb.

Irodalom : SIMONYI : AkNyelvÉrt. XIV/7, 4 kk.; Nyv. XVI, 241 ; TMNy. 274 ; GOMBOCZ : MNy. XXIII. 119 ; Alakt. 4. § ; HÖRGER. Mnyvj. 109 ; LOSONCZI : Szily-Eml. 27 ; MNy. XVII. 34 ; NyK. XLVI, 242, 402. XLVII. 125 ; Melich-Eml. 238 ; GÁLFFY : MNy. IV, 97 ; JAKAB : MNy. III, 133 ; BÁRCZI, TihAl. 132 ; B. LŐRINCZY, Kt. és Sz. 81 ; D. BARTHA : Pais-Eml. 133 ; TOMPA : MNy. LII, 177 ; DEME : MNy. LII, 365.

3. A hangzónyújtó tövek

A többalakú, változó tőhangzójú tövekben maga a tőhangzó is változásokat szenved. E változások különféle természetűek lehetnek, s ezek szerint megkülönböztetünk különféle többalakú, változó tőhangzójú tövet.

A névszók egy jelentékeny csoportjának csonka tövében hosszú magánhangzó van, teljes tövükben azonban rendszerint a korrelatív megfelelő rövid (vagy legalábbis a hosszú és a rövid váltakozva). Pl. *kéz* : *keze-t*, *székér* : *szekere-k*, *négy* : *negyed*, *sár* : *sara-t*, *fűz* : *füze-s*, *út* : *uta-zik*, *nyíl* : *nyíla-z*. Azt a tőhangzót, mely hol hosszú, hol rövid, v á l t ó h a n g n a k nevezzük : h o s s z ú v a g y r ö v i d v á l t ó h a n g r ó l beszélünk.

Megtörténhetik, hogy néha a teljes töben is hosszú váltóhangot találunk : pl. *sár* : *sáro-s* ~ *sara-t*, *nyár* : *nyáro-n* ~ *nyara-nta*, *tél* : *télle-n* ~ *tele-l*.

A hangnyújtó tövekben a következő hangzótöltések fordulnak elő :

a) *á* ~ *a*. Előfordul néhány egytagú szóban, mint *sár* ~ *sara-t*, *nyár* ~ *nyara-l*, *ház* ~ *hazu-l(ról)*, *hány* ~ *hanya-dik*, de valamennyiüknek teljes tövükben is van hosszú váltóhangú változatuk. Kéttagú szó első szótagjában is előfordul : *három* ~ *harma-d* ~ *háрма-n*, ez azonban történeti szempontból ugyanahhoz a típushoz tartozik, mint az egytagúak, valaha ugyanis, amikor a tövöltökös kialakult, a mostani egytagúakhoz hasonló alakú volt : *hármu* (vö. 1055 : *harmu*, *harmu-*), mint *hazu*. — Gyakori töbtagúak utolsó szótagjában : *kanál* ~ *kanala-z*, *darázs* ~ *darazsa-k*, *mocsár* ~ *mocsara-s*, *pohár* ~ *pohara-t*. Egyes nyelvjárásokban, valamint a régi nyelvben ilyenkor gyakran állandó a hosszú magánhangzó, pl. *darázst*, *darázsok* (vö. Pesti : Fab. 87 : *darasoc*, Heltai : Bibl. I, Nn4 : *Darást*, Mes. 291 : *darásoc* NySz.), *agárt*, *agárok* (PeerK. 341 : *agarok* NySz.), *kalánt*, *kalányos* (MTsz.), stb., míg az előbbi esetben a tövéghangzó mindig nyílt (amikor nem a formánshoz igazodik) : *darázs* ~ *darazsa-t*, *-k*, az utóbbi változatban a tövéghangzó egy fokkal zártabb : *darázso-k*, illetőleg tárgyrag előtt csonka *tó* van : *darázs-t* ; kivétel *szakáll* ~ *szakállas*, *-t* stb., de vö. 1452 : *Zakalus*, 1453 : *Zakalos* stb. (Oklsz.), SzabViad. : *zakalosokwal*, Pázm : Préd. 218 : *szakállós* (NySz.) stb., itt újabban az *áll* analógiája hathatott (D. BARTHA : Pais-Eml. 133).

b) *é* ~ *e*. Gyakori egytagúakban, mint *kéz* ~ *keze-t*, *jég* ~ *jege-s*, *nyél* ~ *nyeled*, *hét* ~ *hete-n*, *szél* ~ *szele-l*, *dér* ~ *dere-s* stb., valamint kéttagúak második szótagjában : *levél* ~ *levele-t*, *fenék* ~ *feneké-l*, *egér* ~ *egere-k*, *közép* ~ *közepe-s*, *veréb* ~ *verebe-t*, *szemét* ~ *szemete-l*, *nehéz* ~ *neheze-n* stb. A nyelvjárásokban több helyen előfordul a rövid váltóhang a csonka töben is : *tehen*, *cserep*, *nehez*, *szeker*, *szemet* (MTsz.), itt tehát ezek a szavak többalakú változatlan tőhangzóúak.

c) *é* ~ *ë*. Csak egy egytagú szóban : *négy* ~ *nëgye-d*, de idetartozik nyelvtörténeti szempontból a *vér* ~ *vëre-s* is, bár itt a származék jelentésfejlődés következtében elszakadt az alapszótól, továbbá *lélék* ~ *lëlké-s*, mely a tövöltökös kialakulásakor még azonos formájú volt a mai egytagúakkal : *lëlkü* mint *vërü*. — Gyakoribb a kéttagúak második szótagjában : *elég* ~ *elëge-n*, *fazék* ~ *fazëka-s*, *dérék* ~ *dërëka-m*.

d) *i* ~ *i*, *ú* ~ *u*, *ü* ~ *ü*. Csak egytagúakban : *víz* ~ *vize-s*, *híd* ~ *hida-k*, *úr* ~ *ura-t*, *út* ~ *uta-zik*, *hús* ~ *huszo-n(egy)*, *tűz* = *tüze-l*, *szűz* ~ *szüze-n*.

Hangzónyújtó tövű szavaink között vannak finnugorok (pl. *három*, *darázs*, *egér*, *közép*, *kéz*, *jég*, *vér*, *víz*, *hús*, stb.) és jövevények, pl. törökök (*nyár*, *sár*, *szél* stb.), irániak (*híd*, *hét*, *tehen*, *szeker*), szlávok (*agár*, *veréb*, *szemét*, *dérék*, *pohár* stb.), olaszok (*számár*) stb.

A jelenség magyarázata a következő. A kérdéses hangok eredetileg rövidek voltak, s csak a magyar nyelvtörténet folyamán nyúltak meg (RIEDL SZENDE, Magyarische Grammatik 45 ; Magyar Hangtan 167 ; SZILASI, Nyv. XI, 66 ; HORGER : MNy. X, 7, 107 ; GOMBÓCZ : ÖM. II/1, 69, 78 ; Alakt. 21. §). Minthogy a nyúlás csak egytagúakban vagy eredetileg azokkal azonos típusúakban (*három*, *lélék*) és töbtagúak utolsó szótagjában fordul elő, tehát olyan szótagokban, amelyek után egy sorvadó hang, mint tudjuk, az Árpád-korban eltűnt, valószínű, hogy a nyúlás valamiképpen kapcsolatban van ezzel az eltűnéssel, alkalmasint pótló nyúlás. azaz az eltűnő utolsó magánhangzóval

megrövidült hangtest a megelőző szótag nyújtása által állítja helyre időtartam-vesztését. Tudjuk, hogy a pótló nyúlást egyéb tényezők is elősegíthették, így főleg a követő mássalhangzó (*n, ny, l, r*) nyújtó hatása (l. MHangtört.² 62, 67, 68).

Előfordulhat olykor az is, hogy a tőhangzó eredetileg hosszú volt és csak a hangzónyújtó tövek rendszerébe való beilleszkedéssel, tehát analogikusan keletkezett rövid változata is. Pl. az alán eredetű *hid* ~ *hida-t, -k, -l* stb. *i*-je az oszét *χīd, χēd* tanúsága szerint az átvételkor már hosszú volt és csak azután rövidült meg a teljes tőváltozatokban (SzófSz., BÁRCZI: MNy. XLVI, 229). Valószínűleg eredeti hosszú magánhangzót tartalmaz a *nyár* ~ *nyara-t, -nta* stb. < török **nār* is (LIGETI: MNy. XXXIV, 70; BÁRCZI: Ak. I. O. K. II, 351) — vö. MA.³ *nyáraloc*, PP. *nyáralok* — és talán az ugyancsak török *sár* is (de vö. LIGETI i. m. 73), ez régebben tárgyeesetben is hosszú váltóhangú volt, pl. MünchK.: *sart* (RMNy. III, 212), DomK. 24: *saart* (NySz.) stb.¹ Valószínűleg újabb a váltakozás a *dél* ~ *dele-t, -l* esetében, bár itt az eredeti török hosszúság nincs bizonyítva (GOMBOCZ ugyan bolgár**dūl* alakot tesz föl: BTLw. 68); kétségtelen azonban, hogy a török szó tőhangzója zárt (és labiális) volt, vö. ujjg., alt. stb. *tűš, kaz.*, bask. *töš, kirg.*, kojb. *tūs* (~ mongol *dūli*), ha tehát a mai magyar tőváltakozás ósmagyar-ósmagyar váltakozás folytatása volna, ma a *delet* első *e*-jének zártnak kellene lennie, nyilvánvaló tehát, hogy a régebben változatlan tövű *dél* ~ *dél-t, dele-l* (vö. DöbrK. 86: *deelt*, Helt: Bibl. I. 914: *délel* NySz.) sorozatot a *szél* ~ *szele-t, -l*-félék analógiájára váltotta föl mai *é* ~ *e* váltóhangú alakulás, nyelvtörténeti adataink szerint a XVIII. századtól (GOMBOCZ, Alakt. 20. §).² Az idetartozó szavak túlnyomó részében azonban, azokban, amelyek e tőtípust megteremtették, a rövid váltóhang volt az eredeti, és ennek hosszú párja a másodlagos, mint az ismert szabályos hangfejlődés eredménye.

A hangváltás eredetét próbálták úgy magyarázni, hogy a hosszú hangot tették föl eredetinek és a szó belsejében hangzórövidülésre gondoltak (BARTHA JÓZSEF: Nyr. XXIII, 117; SIMONYI, TMNy. 292). Ámde igen régi, többé-kevésbé elhomályosult összetételekben és származékokban a ma hosszú hangzójú szavak csonka tövükben is rövid hangzóval mutatkoznak, pl. *én* ~ *enmagam*, *kéz* ~ *keszkenő*, *kesztyű*, *lány* ~ *lan-gyos*, *úr* ~ *ország*, s ez utóbbiban a nyíltabbá válás világosan mutatja, hogy a rövidség az eredeti mennyiség. — Nagyon valószínű azonfelül, hogy a finnugor alapnyelvben hosszú magánhangzók nem voltak (PAASONEN: JSFOu. XXXIV/3, 3; STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus 4), minden magyar hosszú magánhangzó tehát másodlagos, azaz nyúlás, összevonás vagy kettős hangzók egyszerűsödésének az eredménye (jövevényszavak eredeti hosszú magánhangzóit nem számítva). — Jövevényszavakban, melyekben a magánhangzó eredeti rövidségét igazolni tudjuk, szintén előáll a hangváltás pl. *szél* (< török **šāl*), *veréb* <

¹ Egyes vélemények szerint a *fel* ~ *fele-t*-ben a hosszú váltóhang volna az eredetibb (PAIS: MNy. L, 42, másképp SZINNYEI: MNy. XXII, 230), sőt ugyane gondolat a *vér* ~ *veré-s* tőváltakozással kapcsolatban is fölmerült (PAIS: NyK. LII, 289). E kérdés azonban azzal az erősen vitatott problémával függ össze, volt-e a finnugor alapnyelvben hosszú magánhangzó. Ámde még azok a finnugor nyelvészek is, akik föltesznek hosszú magánhangzókat az alapnyelv magánhangzó-rendszerében, a *vér* esetében eredeti rövid magánhangzót állapítanak meg.

² Az analógia erejét mutatják az ilyen tréfás tőalakulások is, mint *tanár* ~ *tanara-k*.

szláv *vrěbъ* stb. — A rövid magánhangzó eredeti voltára mutatnak nyelvjárásaink is, melyekben gyakran egymástól távol (területileg össze nem függően) és főleg a rendszerint archaikusabb peremnyelvjárásokban rövid hangot találunk a köznyelv és a többi nyelvjárások hosszú hangzója helyett, ami alig lehet egyéb, mint megőrzött régiség,¹ így palóc: *level, szeker, tehen*, nyugati nyj.-terület: *level, esz, vereb*. Székelység: *szeker, tehen, közep* stb.

Mások e jelenségben finnugor fokváltakozás folytatását keresték (SETÄLÄ: JSFOU. XIV/3, 20; SIMONYI: NYT. XXIX, 241; GOMBOCZ: NYK. XXXIX, 229). — Ámde a magánhangzók finnugor kvantitatív fokváltakozása maga is nagyon vitatott probléma (vö. COLLINDER, Über den finnisch-lappischen quantitätswechsel; KETTUNEN: NYK. L, 170), s mint láttuk, nagyon kérdéses, hogy a finnugor alapnyelvben egyáltalában voltak-e hosszú magánhangzók. Az obi-ugor nyelvekben gyakori a paradigmatis magánhangzó-váltakozás, pl. o. *kim 'ki' ~ kāmān 'kinn', kūt 'küld' ~ kātij- 'küldöz'* (STEINITZ, Ostjakische Grammatik u. Chrestomathie² 39); vog. *pūtēp 'szigony' ~ putq̄p̄l 'szigonnyal', āpi,, 'öcs' ~ ap̄yēm 'öcsém'*; ez azonban semmi esetre sem függ össze a magyarral, kétségtelenül az obi-ugor nyelvnek külön életében fejlődött ki (KANNISTO: MSFOU. XLVI, 225 kk.; KARJALAINEN: MSFOU. XXIII, 130 kk.), s gyakran a magyarral ellentétes irányú (ragos alakban hosszú, ragtalanban rövid). Egyébként a fenti érvek, melyek arra mutatnak, hogy a magyarban a hosszú váltóhang nem lehet ősi, egyszersmind cáfolják azt a lehetőséget is, hogy a hangzót váltás ősi finnugor kvantitatív fokváltakozás folytatása.

Ha a megnyúlásra kerülő hang nyílt *e* volt, a nyúlás eredménye *ē*: hosszú nyílt *e*. S valóban ezt találjuk még a XV—XVI. század folyamán azokban a forrásokban, melyek megkülönböztetik a nyílt meg a zárt *e* hangot jelölésükben. Így BécsiK.: *nēv, zēl*, MünchK.: *kēz*, Sylvester: *tēl, βēl*, Heltai: *nēv, forgozszēl*, Dévai Bíró Mátyás: *kez, level* stb., a XVII. században Geleji Katona István (1645. CorpGr. 304) és mások, sőt XVIII. századi nyelvtanírók is említik a hosszú nyílt *e* hangot. Egyes nyelvjárások ma is megkülönböztetik a hosszú *e*-t, így a palócság egy részében *bēl, egēr, ēn, fēl*; az iző területen azon köznyelvi *é*-knek, melyek régebbi *ē*-ből lettek, *é*, a többieknek viszont *i* felel meg, tehát *kēp ~ nyj. kíp, de kēz ~ nyj. kéz*.

A mai állapot nem mindig tükrözi vissza az eredeti váltakozást, mert az analógia itt is nagyon sokszor kiegyenlítődést idézett elő a váltakozó alakok között. Ez a kiegyenlítődésk lehet teljes (a. t. váltás teljesen eltűnt) és lehet részleges (egyes alakokban, főleg azokban, melyek valamely okból többé-kevésbé elszigetelődtek, az eredeti váltakozás nyoma fennmaradt). Így ma *vērēs, vérēs* stb. *vērēs, vérēs* stb. helyett (de vö. *vērēs* 'piros'), vagy *ház, házat, házak* stb. és csak *haza, hazul(ról)*. A kiegyenlítődésk rendszeren a csonka tő hosszú váltóhangja javára történt, ez van ugyanis többségben, mint a ragtalan alakban és a fiatalabb ragok előtt használatos változat, de van példa az ellenkezőre is, így *tēj ~ teje-t* ma *tej ~ teje-t*, noha nyelvjárások fenntartják az eredeti váltakozást is. Néha az analogikus és az eredeti alakok között levő eltérést a nyelv kihasználja jelentés-megkülönböztetésre, pl. *kerék ~ kereke-t*, de *kerek ~ kerek-t*.

¹ Jóval kevésbé valószínű, hogy ezek az alakok elvonások lennének *levelet, szekercsk* stb.-féle ragozott alakokból.

A hosszú váltóhangú csonka tövet találjuk a ragtalan esetben, továbbá a legtöbb fiatal rag előtt (pl. *-ban, -ba, -tól, -nál* stb., stb.), néhány újabb keletű származékban, pl. *tehénkedik*, valamint váltakozva a rövid váltóhangú teljes tövel néhány esetben a *-t* tárgyrag előtt is, tehát *darázst, pohárt, sárt, madárt*, stb., ezek az alakok azonban ma már nem tekinthetők köznyelvieknek az általános *poharat, darazsat, sarat, madarat* stb. mellett.

Hosszú váltóhangú lappangó teljes tő van a lativusrag és fejleményei (melyek elszigetelődtek a lativusragtól), valamint azon ragok előtt, melyek lativusragot tartalmaznak (*-é* birtokjel, *-i* birtokképző, *-vá* translativus, *-ig* határvetőrag stb.), pl. *egéré, levéli(leg), tehénné, vízig* stb., de kivételek vannak, pl. *ketté, meskete* (< *mesd keté ~ ketté*), *leveli béka* stb.

Hosszú váltóhangú teljes tő van az *-n* superessivus és temporalis előtt, pl. *kézen, házon, télen, nyáron*. Ez nyilván másodlagos, analogikus fejlemény régi kikristályosodott kifejezésekben az eredeti rövid váltóhang mutatkozik: pl. *levelensült*. Ugyanilyen tövet találunk néha a *-z* igeképző előtt is, *sugároz, sároz*, de *poharaz, szamaraz* stb.

Rövid váltóhangú teljes tő van viszont a régi ragok előtt (kivéve az *-n* suppressivus-temporalis-t): tárgyrag, modalis *-n, -l* ablativus, birtokos személyragok, kivéve a 3. személyű *-ja, -je, -juk, -jük* változatokat (vö. pl. *lúdja*, de *Márton luda*), továbbá a *-k* többesjel, a *-bb* középfokjel, valamint a legtöbb ősi képző előtt, pl. *-d* sorszámnev, *-s* nomen possessoris, *-tlan* fosztó-, denominalis *-l, -z, -d* igeképző és sok más előtt, pl. *harmad, negyed; vízes, utas, közepes, kanalas; lelketlen, nyeletlen; nehezen; hazul(ról); tüzel, nyaral; levelez, kanalaz, (ki)belez* (kivéve néhány *-ikes* igét, mint *sugászik ~ sugároz, lélegzik* stb.); *nezededik* stb. stb.

Látszólag rövid váltóhang és csonka tő van olyankor, amikor a rag vagy a képző összeolvadt a tővéghangzóval, kivéve, mint láttuk, a lativusragot, ebben ugyanis az analógia az alanyeset csonka tövét tette általánossá. Pl. *nehezít, nehezül, -telű, -vizű; egerész, verebész, madarász*, stb.

Irodalom: SZILASI: Nyr. XI, 66; HORGER: MNy. X, 7, 107; GOMBOCZ, M. Alakt. 5–24. §., ÖM. II/1, 69, 78; VÉGH, A békési népnyelv névszótövei 5 kk.; B. LŐRINCZY, KT. és Sz. 86; MNnyv. IV, 101; BÁRCZI, MHangtört². 61; D. BARTHA: Pais-Eml. 133.

4. A hangzótoldó — hangzóvesztő tövek

E csoportba egytagú szó nem tartozik. A csonka tő mássalhangzóra végződik, e mássalhangzó előtt azonban egy olyan magánhangzó van, mely a magánhangzóra végződő teljes tőben hiányzik. Pl. *szerelém ~ szerelme-s, ökör — ökrö-t, korom ~ kormo-z, vászon ~ vászna-k*. E magánhangzót, mely tehát *ø*-sal váltakozik, ugyancsak váltóhangnak nevezjük. A mai nyelv szempontjából e csoport egységes, azonban a tőváltakozás keletkezését tekintve meg kell különböztetnünk két külön típust: a *szerelém ~ szerelme-t* és a *korom ~ kormo-t* típust.

A teljes tőben mutatkozó mássalhangzó-csoportok egyik tagja többnyire liquida, pl. *kapor, bokor, sátor, öböl, kebel, farkok, lélek, csülök* stb., vagy réshang, pl. *majom, selyem, bagoly, pászok* stb., ritkábban azonban

két zárhang vagy zárhang és affrikáta is találkozhatnak, pl. *títok, retek, étek, pecek, tücsök* stb.

A csonka tő utolsó szótagjában a magánhangzó rendszeren középső nyelvvállású, tehát *o, ö, ő, e*, pl. *csupor, sólyom, gödör, verem* stb., ritkábban nyílt, pl. *ajak, telek, kebel, kelet* stb.

A teljes tő végmagánhangzója többnyire középső nyelvvállású, pl. *haszno-s, túlkö-l, majmo-k, lélké-t* stb., de nem ritka az alacsony nyelvvállású véghangzó sem, így *farka-s, háрма-n, vászna-k, féрге-k* stb., és mindig a *-lom, -lém* képzőben. Néha ingadozik a tővéghangzó, pl. *kölykö-k ~ kölyke-k*.

A teljes és a csonka tő használatában némi ingadozás tapasztalható. Általában a (váltóhang nélküli) teljes tövet találjuk a *-t* tárgyrag, az *-n* hely-, idő- és módhatározórag, az *-(u)l, -(ü)l* rag, a birtokos személyragok és a többesjel előtt, valamint a valamivel ellátottat jelentő *-s, -ú, -ű*, a valamihez tartozót jelentő *-i*, a kicsinyítő *-cska, -cske* képzők, továbbá az *-l, -z* ige képzők előtt, pl. *vászna-t, félelme-t*; *bátra-n, gyakra-n, háрма-n, fészke-n, bokro-n*; *foglyu-l, védelmü-l*; *bokro-k, nyergé-m, árko-d, epré-d, szerelm-e, ajk-a* (lappangó teljes tő!); *álmo-k, csülkö-k* stb.; *alkalm-i, árki* (csalán), *védelm-i, berk-i, lélk-i*, (lappangó teljes tő!); *mérge-s, marko-s; fark-ú, kérg-ű* (lappangó teljes tő!); *bokro-cska, ökrö-cske, horgo-l, körmö-l; cukro-z, kölyke-z*. Amde több-kevesebb kivétel csaknem minden toldalékkal kapcsolatban akad, amikor a teljes tőben is megmarad vagy megmaradhat a váltóhang, illetőleg tárgyrag előtt is lehetséges a csonka tő, pl. *fátyol-t ~ fátyla-t*; *jászolo-n, sátoro-n*; *kebele ~ keble*; *fátyolok ~ fátylak*; *sátoro-s*; *gyakoro-l, fátyolo-z*. Ha mind a két tőváltozat lehetséges, a kettő között olykor stiláris különbség van, többnyire a váltóhangos alak a választékosabb, néha csak irodalmi használatú, mint *kebelem, az ég sátora, ezere-n, ajakad*, de az ellenkező sem példátlan, így *fátyla-t. serg-e, éltemben* stb. Inkább főnévi jellegű a *bátoro-k*, melléknévi a *bátra-k* (de pl. *hazám, bátrak hazája*). A váltóhang megléte vagy hiánya függhet a tő végső mássalhangzóitól is, főleg az újabb vagy spontán képzésekben. Így a *-tlan, -tlen* fosztóképző előtt rendszeren \emptyset váltóhangú teljes tövet találunk az *l-m* tővégződés esetében (általában az *l-m* tővégződéssel kapcsolatban a legáltalánosabb a váltóhang nélküli teljes tő használata), míg más esetekben, főleg a spontán, nem hagyományos származékokban ez ritka, pl. *írgalma-tlan, türelme-tlen, álma-tlan*, továbbá *farka-tlan*, de *dolog-talan, haszon-talan* és pl. alkalmi képzésekben, mint *féreg-telen, csülök-telen, korom-talan* stb. Jelentésmegoszlással a *lélke-tlen* (rég, vö. ÉrdyK. 17: *lélkötlen* NySz.) ~ *léléktelen* (viszonylag újabb, bár kivételesen már a XVII. században jelentkezik — Káldinál KR. szerint —, de ekkor ritka, pl. a NySz. nem ismeri, elterjedése a XIX. század második felétől számítható).

A *szerelem ~ szerelme-t* típus

Az idetartozó szavakban a mai váltakozás a következőképpen keletkezett. Az Árpád-korban e szavakban a mai csonka tő magánhangzója még nem volt meg, ellenben a szavak alanyesetükben is magánhangzóra végződtek, s ez előtt mássalhangzó-csoport állt, pl. 1055: *harmu*, Anon.: *almu, zerelmu*. 1224/1389: *Fyzuforku* (OklSz.) stb., azaz a ma csonka tő akkor még bizonyos fokig teljes

volt. A szóvégi sorvadó magánhangzók eltűnése után (l. MHangtört.² 21) a ragtalan alak két mássalhangzóra végződött, pl. HB.: *hotolm*, ÖMS.: *syrolm*, *kegulm*; 1193: *cenholm*, 1355: *Keulkygete* (OkISz.) stb. Mássalhangzóval kezdődő fiatalabb rag előtt ekkor hármas mássalhangzó-torlódás keletkezett, pl. JókK. 5: *ewrmuel*, 70: *zerelmnek* (NySz.); MünchK.: *tikkia* (RMNy. III. 41); PeerK. R.: *kegelm keresenek* (= kegyelemkeresőnek), stb. (NySz.). Ehhez hasonló alakok: torlódásos végű csonka tövek ritkán maradtak meg máig (vö. mégis *talp*, *sark* ~ *sarok*, *fark* ~ *farok*), a hármas mássalhangzó-torlódás valamiképpen kiküszöbölődött, még pedig: 1. vagy úgy, hogy a csoport első tagja kiesett, pl. NagyszK. 4: *faydambol*, 44b: *zeremnec*, WinklK. 158: *siramban* (NySz.; innen a hibás elvonással felelevenített *sírám* szó, Horváth Endre 1831.), 2. vagy a második mássalhangzó esett ki, pl. HorvK. 241: *felelben*, MargL. 70b, 83: *syralban* (NySz.), s végül 3. a leggyakoribb feloldási mód az volt, hogy egy ejtéskönnyítő magánhangzó hatolt be a két mássalhangzó közé, így JókK. 12: *fegelemmel*, PeerK. 8: *syralomba* (NySz.), BécsiK. 240: *alommal* (Új Nyvemlt.) stb., s e bővült tóváltozat általánosult analógiával az alanyesetben is. Az ilyen tóváltkozás kezdete legalább a XIII. századig nyúlik vissza, vö. 1291: *Harum*-(OkISz.), sőt valószínűleg jóval régiebbre, vö. Anon.: *Peturgoz* (Script. I, 87), HB.: *peter* < lat. *Petrus*, de mint láttuk, a magánhangzót tartalmazó csonka tövek a kódexek korában jelentkeznek nagyobb számban. Az ejtéskönnyítő hang a legrégebb példákban *u* (~ *ü*), ezt azonban talán már a XIII. században nyíltabban *o*-nak (*ö*-nek) kell olvasni: pl. 1291: *Harum*-, 1358: *Holum* (OkISz.). Ha az eredeti ejtéskönnyítő hang valóban magas nyelvéllású volt is, később mindenesetre egy fokkal nyíltabbá vált (l. MHangtört.² 38). Minthogy e névszótövek csonka tövébe egy magánhangzó betoldódott, h a n g z ó t o l d ó t ö v e k nek nevezük őket.

A korom — kormo-t típus

Egyes szavakban már a középkor korai századaiban megfigyelhetők ilyen tóváltkozások, és a szavak eredete is arra mutat, hogy a csonka töben mutatkozó magánhangzó eredeti, s nem, mint az előző csoportban, később keletkezett ejtéskönnyítő hang, pl. 1055: *humuc* ~ *babu humca*; 1055: *aruk* ~ 1311: *Arkychalan* sőt már 1193: *arc* (OkISz.) < török *arîq*; 1086/XII—XIII. sz.: *ikîrbucur* ~ 1243/1354: *ykrusegerfa* (OkISz.) < török *ikir*; 1256: *molunmalom* ~ 1247: *molna* (birtokos személyranggal) < óhorvát **môlymô* (KNEZSA, SzlávJsz. I/1, 326) vagy óprovençal *molîn* (BÁRCZI: NyK. L. 28); BécsiK. 44: *cimbalomocban* ~ Com: Jan. 129: *cymbalmockal* (NySz.) < latin *cymbalum*; Helt: Krón. 155: *cirkalomat* ~ Gyöngy: KJ. 4: *cîrkalmával* (NySz.) < latin *circulum* (SzófSz.) stb. Ilyenek még *éger*, *barom*, *ökör*, *gödör*, *bokor*, *korom*, *sólyom*, *tulok* és sok más. Ezekben a tóváltkozás úgy keletkezett, hogy a csonka tő változatlanul megmaradt, a magánhangzós végű teljes töben viszont a kétnyelvszótagos törvény értelmében (l. MHangtört.² 77) a tő utolsó-előtti szótagja kiesett, tehát *áruk* ~ *árukut* > *árkut* > *árok* ~ *árkot*; *ükür* ~ *ükürüt* > *ükürüt* > *ökör* ~ *ökröt*. Ezek tehát a teljes töben valóban elvesztettek egy magánhangzót, s ezért nevezhetők h a n g z ó v e s z t ő t ö v e k nek.¹

¹ Meg kell jegyezni, hogy a legtöbb esetben az előző tipushoz (*szerelëm* ~ *szerelme-t*, *álm* ~ *álmó-t*) tartozó szavakban is minden valószínűség szerint valaha volt magánhangzó a toldaléktalan töben is, vagyis az Árpád-kori *szerelëm*^ü, *álm*^ü-nak az ősmagyar kor valamelyik szakaszában **szerelëm*^ü, **álm*^ü lehetett az elődje, hiszen képző előtt,

Néhány olyan többtagú szó csonka tövében, mely eredetileg *h*-ra végződött, hangátvetés következett be, így *teher* ~ *terhē*-s, nyj. *terü* is, régi *tereh*, vö. MünhK. 90 : *tereh*, ÉrdyK. 597b : *teröh* (NySz.); *kehely* ~ *kelyhē*-k, régi *keleh*, *kelych*, vö. SermDom : *keleh* ; *péhely* ~ *pelyhē*-t, régi *pelyeh*, *pelyh*, stb., vö. Pázm : Préd. 176 : *pelyh*, ACsere : Enc. 138 : *peléh*- (NySz.).

Ami e töváltakozás keletkezésének idejét illeti, a fenti példákból — *árok*, *malom*, *iker*, *címbalom*, *cirkalom* — világos, hogy e folyamat legalább a XI. századtól, de talán még korábbi időtől kezdve hosszú évszázadokon át nyúlt el, mint ahogyan maga a kétnyíltzótagos törvény, melyen alapul, igen hosszú hatóerejű.¹

A hangzótolldó és -vesztő szavak között vannak finnugor (ugor) eredetűek (többé-kevésbé elhomályosult származékok), pl. *ajak*, *telek*, *fogoly*, *torok*, *lélék*, *kebel* stb., a *-lom*, *-lēm* képző s néhány *-t*, *-k*, *-l* képzős eleven származék, mint *kelet* ~ *kelt*-e, *élet* ~ *élt*-ében, *éték*, *lepel* stb.; továbbá jövevényszavak, így törökök, mint *árok*, *barom*, *gyomor*, *sátor*, *ökör*, *tükör* stb., irániak, mint *ezér*, *mérég*, *verēm* stb., szlávok, mint *akol*, *halom*, *járom*, *kapor* stb., németek, mint *cukor*, *torony*, *kehely* stb., latinok, mint *címbalom*, bizánci görögök, mint *játtyol* stb., stb., jócskán ismeretlen eredetűek és belső szóteremtés útján keletkezettek, mint *ököl*, *piszok*, *szatyor*, *bokor* stb., végül nyelvújításiak, mint *karom*, *izom*, *érēm* stb.

Irodalom : SIMONYI : TMNy. 307 ; COLLINDER : NyK. LII, 21 ; GOMBOCZ Alakt. 32—45. § ; VÉGH. A békési népnyelv névszótövei 91 ; B. LÓRINCZY, KT. és Sz. 86 ; GÁLFFY : MNnyv. IV, 118 ; BÁRCZI. TihAl. 137 ; MHangtört.² 138, 77.

5. A hangzó rövidítő tövek

Ebbe a csoportba tartoznak az *-a*, *-e* végű névszók. Ezek csaknem minden rag, képző vagy jel előtt tövéhangzójukban hosszú magánhangzót mutatnak ragtalan alakjuk rövid tövéhangzójával szemben.

E váltakozás történeti magyarázata a következő. Az idetartozó szavak egy jelentős részében a szó végén kettőshangzóból keletkezett hosszú magánhangzó volt, amely a nyelvtörténet folyamán, a XII—XIII. században megrövidült (l. MHangtört.² 85), pl. t. **būzai* > m. **būzaj* > *būzá* > *būza*, szl. *Dunaj* > m. **Dunaj* > *Duná* > *Duna*, szl. *Endrej* > m. *Endrej* > *Endré* > *Endrē* > *Endre* ; vagy a harmadik személyű egy birtokosra, egy birtokra mutató birtokos személyrag, mely tudvalevően a harmadik személyű finnugor személyes névmás (**sü*) és a tövéhangzó egybeolvadásából keletkezett kettőshangzóra megy

így az *-m* előtt is, egykor magánhangzós végű teljes tönek kellett lennie. Ez a magánhangzó azonban nagyon korán eltűnt, valószínűleg mielőtt a véghangzó sorvadása megkezdődött volna, mégpedig alkalmasint ugyancsak az egész magyar hangtörténetet végigkísérő kétnyíltzótagos törvény alapján. A *szerelēm*, *álom*, *három* stb. utolsó magánhangzója tehát nem folytatása a kérdéses ősmagyar magánhangzónak, hanem újabb — ősmagyar—középmagyar — fejlemény. Persze minden egyes esetben nem tudjuk eldönteni, hogy a mássalhangzótolldás másodlagos : ősmagyar magánhangzó-kicsés eredménye-e vagy eredeti.

¹ Egyes szavakban ilyen váltakozás egészen későn, talán analógiás úton keletkezett, pl. Faludinál még *tükörös*, *tükörce* (NySz.). Ilyenek még *ezer*, *játtyol*, *eper* (< *eperj*), *szeder* (< *szederj*), stb., sőt a nyelvújítási *érem*, *izom* stb.

vissza, tehát pl. *nyáks + *sš > *nyáks ~ *i > *nyaksj > nyaká > nyaká > nyaka, *kezű + *sš > *kezű + *i > *kezűi > kezé > kezé > keze (vö. talán 1156: *Saul scekci* MELICH: MNy. VI, 156; GOMBOCZ: ÖM. II/1, 86; de vö. KNEZSA: Századok LXXIII, 183). A rövidülés azonban csak a szó végén következett be, formáns előtt tehát megmaradt a hosszú magánhangzó: *búzá-t, Duná-t, Endré-t, nyaká-val, kezé-ben.*

A szavak egy másik csoportjában a jelenlegi tőváltkozás igen régi analogikus hatás eredménye. Azok a jövevényszavak, melyek akkor hatoltak be a nyelvbe szóvégi rövid -a, -ë, -e hanggal, amikor az eredeti ilyen szóvégi rövid hangok eltűntek volt a magyarban (redukálódtak -i, -i, -u, -ü-vé, MHangtört.² 18), a hosszúk pedig még nem rövidültek meg, kiríttak a magyar névszók rendszeréből, azért ezek magánhangzója is hanghelyettesítéssel megnyúlt, pl. török *járğā* > m. *gyengē, török *alma* > m. *almá, török *igē* > m. *igé*, szl. *medja* > m. *męgyá > *megyé. Később a szó végén ezek a kettőshangzókból keletkezett hosszúkkal együtt megrövidültek: *alma, gyenge, megye*, a szó belsejében (formáns előtt) a hosszú hang azonban megmaradt *gyengé-bb, almá-t, megyé-k* (másképp HORGER: SzegFüz. II, 019; SIMONYI: Nyr. XLVI, 117; de vö. BÁRCZI, TihAl. 106). — Ugyancsak hanghelyettesítés történt azokban a korai jövevényszavakban, melyek az átadó nyelvben rövid -o-ra végződtek. Ha e jövevényszavak a XIII. századnál régebben kerültek nyelvünkbe, amikor a magyarban nemcsak -o, -ó, de -a sem volt a szó végén, a hanghelyettesítés következtében -o-jukat -á-ra cserélték, így pl. szl. *sěno* > *széná*, vö. 1055: *zenaia* (TihAl. 107). E két csoport fejlődése alapján nevezzük e töveket h a n g z ó r ö v i d í t ő k n e k .

Ugyane szavak a denominális -ít (-int); -ul, -ül igeképzők előtt tővégi -a, -e magánhangzójukat látszólag teljesen elvesztik, így *buta*: *butít, butul*; *tiszta*: *tisztít, tisztul*; *puha*: *puhit, puhul* stb.; *hiba*: *nyvj. hibint, fekete*: *feketít, feketül*; *gyenge*: *gyengít, gyengül* stb. Ezekben azonban a tő utolsó magánhangzója csak lappangásba jutott. Az -ít képzőben ugyanis egybeolvadt a tő utolsó magánhangzója és a tulajdonképpeni képző, melynek legrégebb adatolt magyar változata -ýt (< fgr. *-kt). A ýt hangkapcsolatban a ý i-vé válván (MHangtört.² 131) a tő utolsó magánhangzójával i-s kettőshangzót alkot, s ez szabályosan tovább fejlődik i-vé vagy é-vé (MHangtört.² 88), az -ít (~ -ét) képzőben tehát a tő végső hangzója is benne van, így pl. *tiszta* + ýt > *tisztoýt* > *tisztojt* ~ *tisztejt* > *tisztít* ~ *tisztét*; *fekete* + ýt > *feketejt* > *feketít* ~ *feketét*, vö. MünchK. 31: *tiztehatoc* (RMNy. III, 34); ÉrdyK: 340: *tyztohad*; MargL. 25: *meg tyztehgya* ~ ÉrdyK. JókK. 97: *meg tyztoytany*, 578b: *ky tyztoythwan*, CornK. 71: *tyzteythattanak* stb.; MargL. 3: *megfeketeh-teny* stb. (NySz.). — Hasonlóképpen benne lappang a tő utolsó magánhangzója az -ul, -ül (< -úl, -ül ~ -ól, -ól) képzőborkorban, melynek magánhangzója szintén kettőshangzóból fejlődött: -sul, -sül, s ebben maga a képzőborkor csak -ül, -ül (< *βl), az előtte levő teljes nyomatékú magánhangzó -s, s - a tőhöz tartozik, tehát pl. *tiszta* + ul > *tisztoyl* >

¹ A finnugor szókezdő *s- a magyarban tudvalevően eltűnik, s így vagy a névmás hangzó eleme gyöngül i-vé, vagy esetleg a két magánhangzó közé hangréstöltő j lép, a névmás magánhangzója, mint szóvégi eltűnik, s a j olvad i-s kettőshangzónvá a megelőző tővéghangzóval.

tisztuul > *tisztül* > *tisztul*; *fekete + űl* > *feketeül* > *feketőül* > *feketüül* > *feketül* > *feketül*. A sorozatok alakulására hatottak a deverbális *-xt*, illetőleg *-βl* képzőkkel alkotott igék is. — Régebben az *-i* melléknévképzőbe gyakran szintén beleolvadt e tövek végső magánhangzója, s ezt az állapotot egyes családnevek megőrzik, így pl. *Bátky* < *Bátka* + *i* (TMNy. 290). *Berzeviczy* < *Berzevice* + *i*.

E tövek keletkezésének ideje tehát szorosan összefügg a szóvégi *-á*, *-é* megrövidülésével. Láttuk (MHangtört.² 85), hogy ez a rövidülés a XIII. századnál nem régibb (vö. még TihAl. 105; MNy. XLIX, 324 kk.), ez magyarázza meg azt, hogy az eredeti hosszú magánhangzó jelentkezik a fiatalabb ragok, képzők túlnyomó része előtt is: *Dunában*, *búzától*, *fára*, *kezével*, *szájának* stb., stb. A szóvégi *-á*, *-é* rövidülésének első kétségtelen adata is (1260: *Micudhotuono* OklSz.) a XIII. századra mutat.

Még később átkerült szavak viszont a közben kialakult hangzórövidítő rendszerhez igazodtak analogikusan. Minthogy ekkor már a szó végén megrövidült volt az *-a*, *-e*, formáns előtt azonban hosszú maradt, ezek az újabb jövevények is megőrzik a szó végén rövid hangzójukat, megnyújtják azonban olyan formáns előtt, mely előtt a régi szavakban az eredeti hosszú *á*, *é* megmaradt; így viselkednek a meghonosodottnak nem tekinthető idegen szavak is. Pl. oszm. török *käfü* > *kefe* ~ *kefé-l*, olasz *torta* > m. *torta* ~ *tortá-k*; or. *balalajka* > m. *balalajka* > *balalajká-t*, szanszkrit *Mahābhārata* > *Mahābhārata* ~ *Mahābhārátá-t*. — Azok az *-o* végű jövevényyszavak, melyek akkor honosodnak meg nyelvünkben, amikor szóvégi *-o*, *-ó* még nincs, de szóvégi *-a*, ill. *-á* már van nyelvünkben, az *-o-t* *-a-val* helyettesítik, viszont ez az *-a* megnyúlik olyan toldalékok előtt, melyek előtt a régi szavakban a hosszú magánhangzó megmaradt. Pl. ol. *palio* > m. *pálya* ~ *pályá-t*, *-zik* stb.

A ma egységesen *-e* ~ *-é*-váltakozást mutató szavak még a XV–XVI. században származásuknak megfelelően két csoportba oszlottak: *-e-t* *-é-vel* és *-e-t* (< *-ē*) *-é-vel* váltó típusokra, pl. BécsiK. 14: *kēlkēk-* (Új Nyemlt.), Helt: Krón. 193 *gyöngében* (NySz.) *e* = *ē*, másrészt BécsiK. 12: *ijé* (Új Nyemlt.); JordK. 375: *ygheeddel* (NySz.) *ee* = *é*; vagy Sylv: ÚT. II, 138: *kőveczkēt*, 148: *bestének*, de I, 137: *ighīt*, II, 36: *mesiben*; Sylvester *í-jének* más nyelvjárásban *é* felel meg.

Olyan képző vagy rag előtt (*-ság*, *-ség*; *-ként*, *-képp*, *-képpen*, *-kor* stb.), mely későn alakult ki és tapadt a szóhoz (olyankor, amikor a szóvégi *-a*, *-e* már rövid volt), a ragtalan változat rövid magánhangzóját találjuk, pl. *butaság*, *dőreség*; *példaként*; *voltaképp*, *csereképpen* stb. — Ugyancsak rövid magánhangzót találunk az *-i* melléknévképző előtt: *hazai*, *megyei*; ez utóbbi előtt régen a hosszú magánhangzó volt szabályos, vö. pl. AporK. 185: *fai tewysk*, Pázm: Préd. 971: *fái maggal*, Com: Jan. 24: *Fáj-szederjek* stb. (NySz.), azonban e rendkívül eleven képzővel akkor is sok új szó alakult, mikor már a véghangzók rövidek voltak, s ezek mintájára analogikusan újra alakultak már régebben forgalomban levő képzések is; segíthetett az ilyen származékok analógiája is, mint *mezei*, *liptai*, *somlyai*, melyekben a rövid hangzó szabályos (pl. **mezeyü-i* > **mezeyi* > *mezei*). E folyamat nyomát őrzi ilyen alakpár mint *mái* ~ *mai*. — Meglepő, hogy a képzővé most átalakulóban levő *-né* előtt a tővég-hangzó hosszú: *Vargáné*, *Feketéné*, ez valószínűleg úgy magyarázható, hogy az ilyen összetétel igen régi és gyakori típus volt.

Egyes északi peremterületeken több toldalék előtt az eredeti hosszú tővéghangzós tövet kiszorította a rövid tővéghangzós tőváltozat, nyilván a ragtalan alak analogikus hatására, így pl. *gazdaja*, *marhaja*; *óraig*; *almaér*, *házaér*; *fiué*; *komaék*. — Egyes székely és csángó nyelvjárásokban a *-cska*, *-cske* kicsinyítő-becéző képző előtt találunk rövidebb tőváltozatokat: *facska*, *ruhacska*, *gyengecske* stb. és *Annacska*, *Katacska* stb. Ezek részben megőrzött régiségek.

Ebbe a csoportba tartoznak finnugor eredetű tő- és származékszavak, mint *fa*, *apa*, *anya*, *mese*, *vese*, *epe*, *emse*, *fekete* stb., stb. De idetartozik bármilyen eredetű jövevényszó, mely az átadó nyelvben *-a*, *-e*-re vagy *-á*, *-é*-re végződik, így török: *bika*, *alma*, *gyenge* stb., szláv: *apáca*, *berkenye*, *galagonya*, *mezsgye* stb., latin: *zsálya*, *sekrestye*, *mise* stb., olasz: *osztriga*, *füge* stb., stb., továbbá olyan jövevényszavak, melyek a magyarban bármely okból előálló hanghelyettesítéssel vagy valamely hangfejlődés útján *-a*, *-e* végződést kaptak, mint török *béke*, *eke* stb., szl. *akna* stb., német *pélida*, *ciha*, olasz *pálya* stb. és általában bármely keletkezésű szó (nyelvújítási alkotás, elvonás, spontán szóteremtés), mely *o* ragú alakjában *-a* *-e*-re végződik, pl. *firka*, *dalárda*, *cemende*, *csajba* 'esetlen'; *bárgyú*, stb., stb.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 286 kk.; GOMBOCZ: Alakt. 24—31 §.; BALASSA: NyK. XIX. 148; VÉGH: A békési népnyelv névszótövei 48; MNy. LI, 252; BÁRCZI, TihAl. 105 kk.; B. LŐRINCZY: KT. és Sz. 85; GÁLFY: MNy. IV, 113; SULÁN: MNyj. I, 3.

6. Az *apa* ~ *apja*, *néne* ~ *nénje* típus

Néhány, főleg rokoni kapcsolatot jelentő szóban, melyek egyébként hangzórövidítő tövűek, az *-a* ~ *-á*-, *-e* ~ *-é*- tőhangzó eltűnik a harmadik személyű birtokos személyrag: *-ja*, *-je*, *-juk*, *-jük* előtt, pl. *apa*, *apá-m*, *-d* ~ *ap-ja*, *-juk*, *anya* ~ *anyja*, *bátya* ~ *bátyja*, *néne* ~ *nénjük* stb., továbbá nyj. *zúzzám*, *zúzzád*, *zúzza* (MNy. XXI, 7). Megtörténhetik, hogy a ragtalan alakváltozat hiányzik (mint rokonságot jelentő szavak esetében gyakran, vö. *ipa*, *napa*, *huga* stb.), vagy legfőljebb kései elvonás eredménye, utóbbi esetben a ragtalan alak csonka tőként mássalhangzóra végződik, pl. *öcs*, *öccse* ~ *öcsém*, *öcséd* stb., sőt olykor (tréfásan) *báty*.

Az egyik vélemény szerint ezekben az *-a* ~ *-á*-, *-e* ~ *-é*- váltóhang kicsinyítő-becéző képző (< fgr. **-i* egybeolvadva a megelőző tővéghangzóval). A harmadik személyű birtokos személyragos alakban, melyben az érzelmi mozzanat kifejezése jóval ritkább, mint az első és második személyű birtokos személyragos formában vagy a megszólításban (*apa!*, ez utóbbiból terjedhetett aztán a nem megszólítás jellegű alakokra), a becéző képző hiányzik (SIMONYI: AkNyÉrt. XIV/7, 45; MELICH: MNy. X, 152, EtSz. I, 103, 105; ZSIRAI: MNy. XXXI, 349, XXXII, 117; BÁRCZI, TihAl. 142; B. LŐRINCZY ÉVA, KT. és Sz. 161 stb.). Egy más felfogás szerint az *-a*, *-e* 3. személyű birtokos személyrag, s az analógia terjesztette el a különféle alakokban (MÉSZÖLY: MNy. XII, 6; SIMON JÁNOS: SzegFüz. II, 44; TECHERT JÓZSEF: MNy. XXX, 17; BEKE: Nyr. LVIII, 77). A rokoni kapcsolatot jelentő szavakban az első magyarázat látszik valószínűbbnek, a *zúza* esetében a birtokos személyragos eredet aligha vitatható (vö. nyj. *májája*, *szarvája* stb.).

Ismét más jellegű tőváltakozás mutatkozik a *moha* ~ *mohos*, *mohok*, stb., nyj. *doha*, *méhe* ~ *méhek*, *méhet* stb. szavakban. Ezeknek a ragtalan alakjában találjuk csak az *-a*, *-e* hangzót. E hangzó eredete bizonytalan, alkalmasint ugyanolyan kicsinyítő képzőt kell benne látnunk, mint az *apa*, *néne* alakokban. Mások szervesen járulékhanguknak tartják (BEKE : Nyr. LX, 108, 138 ; KNEZSA : MNy. XXXIX, 10). Lehetséges, hogy ez elemek odatapadásában hangtani törekvések érvényesültek, pl. a *moh*, *doh* esetében (ejtsd *mo*, *do* vagy *moh*, *doh*) a szokatlan szóvég — rövid *o* vagy *h* — kerülése. Analogikusan e magánhangzó formánsok elé is behatolhat, pl. *mohát*, *mohák*, Göcsej : *míhe* ~ *míhíje*, Órség : *míhe* ~ *míhik* (MTsz.).

7. Az *apró* ~ *apraja*, *mező* ~ *mezeje* típus

Néhány névszónkban, melyek alanyesetükben és a legtöbb formáns előtt *-ó*, *-ő*-re végződnek, a 3. személyű birtokos személyrag előtt *-ó*, *-ő* helyett *-a*-, *-e*- tővéghangzót találunk, ilyenek pl. *apró* — *apraja*, *disznó* — *disznaja*, *mező* — *mezeje*, *tető* — *teteje* stb. Ugyanez a tőváltozat mutatkozik az *-i* melléknév-képző előtt is : *erdei*, *mezei*, *idei*, *liptai*, *makai*, valamint az *-ű* melléknév-képző előtt : *erejű*, *külsejű*, *tetejű* stb., ritkán egyéb toldalék előtt, pl. *egy ideig*, *esztendeig*.

Tartoznak e csoportba finnugor szavak és finnugor tőből képzett elhomályosult igenevek meg kicsinyítőképzős származékok, mint *fő*, *vő*, *velő*, *nő*, *ajtó*, *hintó*, *erdő*, *mező*, *tető*, *tüdő*, *kettő*, *vessző*, a lativusragos *elő* stb. és jövevényszavak, pl. törökök : *apró*, *tinó*, *erő*, *idő*, *seprő* stb., szlávok, mint *zászló*, *posztó*, *zsidó* stb.

Egyes székely nyelvjárásokban ez a tőváltakozás ma is sokkal gyakoribb, mint a köznyelvben : pl. *adaja*, *bugyogaja*, *jó akaraja*, *kendeje*, *emleje*, *szereteje* stb., stb. (HORGER, Mnyj. 110). Vö. még pl. Kiskunhalas, 1753 : *harang ütejét* (MNy. XXXVII, 39) stb.

E jelenség magyarázata a szabályos hangfejlődés : az ősmagyar γ és β a szó végére kerülve *-u*, *-ü*-vé fejlődik, s ez a megelőző *-a*, *-e* magánhangzóval *au*, *eü* kettőshangzót alkot ; e kettőshangzó szabályos fejleménye a mai *-ó*, *-ő* tővég (l. MHangtört.² 94, 96) ; ugyanez a γ , illetve β két magánhangzó között kiesik és az így keletkezett hangrést egy hangréstöltő *j* szünteti meg (l. MHangtört.² 100, 118) : tehát *fej* ~ *fejé* > *feü* ~ *feé* > *föü* ~ *fejë* > *fő* > *feje* ; *gyisznay* ~ *gyisznájá* > *gyisznájü* ~ *gyisznájüé* > *gyisznájüü* ~ *gyisznájüéü* > *disznó* ~ *disznaja* (másképp, de helytelenül : BALASSA : Nyr. XII, 299 ; NyK. XIX, 147) ; *mezey* ~ *mezeyü* + *i* > *mezeü* ~ *mezei* > *mező* ~ *mezei* ; *idej* ~ *idejü* + *ik* > *idejü* ~ *ideik* > *idő* ~ *ideig*. E fejlődés nyelvtörténeti adatainkon is jól megfigyelhető : 1055 : *azah* ~ *azaa* ; 1055 : *sar feü* ~ *azah fehe-rea* ~ *aruk fee* ; 1231/1263 : *mezeu* ~ 1055 : *bagat mezee* ~ 1345 : *Apath-mezeje* (Oklsz.).

Sok esetben hat az analógia a váltakozást kiegyenlítve, pl. 1324 : *Orba Sceuleye* stb. (Oklsz.) ~ BécsiK. 183 : *zplriet*, valamint a köznyelvben és a legtöbb nyelvjárásban *kendője*, *szeretője*, *adója* stb., stb. az említett székely nyelvjárásokkal szemben ; ezért az *-ó*, *-ő* végű névszóknak ezt a tővét találjuk ma sokszor az *-i* képző előtt is : pl. *női*, *somlyói*, *makói* stb. és rendszerint az *-ig* előtt : *mezőig*, *erdőig* stb. Másrészt sok olyan szó

sorozható ma ide, mely egy időben a régiségben (valószínűleg az analógia említett kiegyenlítő hatására) egyalakú változatlan tő volt. Ilyen újabb keletű vagy újabban ismét jelentkező váltakozást találunk pl. a *zászló*, *bimbó*, stb. szavakban: *zászlaja* ~ *zászlója*; *bimbaja* ~ *bimbója*. Ezekben tehát az eredeti tőváltakozást az analógia előbb kiegyenlítette (mint a legtöbb -ó, -ő végű szóban), majd az így keletkezett egyalakú változatlan tövű szók az egységesítő erők ellenére régi váltakozásukban kitartó *apró* ~ *apraja*-félék újabb analogikus hatására megint, legalább részben és ingadozásokkal, ehhez a tőtípushoz igazodtak.

Irodalom: SZINNYEI: Nyr. XVII, 151–4; SIMONYI: TMNy. 341; KRÄUTER: MNy. IX, 22; GOMBOCZ, Alakt. 50–1. §.; PAIS: MNy. XLVI, 104, XLVII, 6; BÁRCZI, TihAl. 137, MHangtört.² 94, 96, 100, 127 kk.; GÁLFFY: MNy. IV, 132.

8. A *bíró* – *birák*, *idő* ~ *idén* típus

Néhány szavunkban a tövében *ó* ~ *á* (*ú* ~ *á*), *ő* ~ *é* (*ü* ~ *é*) váltakozást találunk, oly módon, hogy a \emptyset fokú formáns, valamint a legtöbb testes toldalék előtt a tő -ó, -ő végű, ellenben a 3. személyű birtokos személyrag, valamint néhány más toldalék előtt a tő -á-ra vagy -é-re végződik. Ez a csoport kétségtelenül rokon az előbbi változattal, s van több olyan szavunk is, mely mindkét csoportba beletartozik. Pl. *bíró* ~ *birák*, -l, -ja stb., vö. 1306/1359: *Byroutelek* (Oklsz.), SchSzej.: *biro* ~ BécsiK. 1: *birac* (Új Nyvemlt.), DebrK. 64: *uduar birak* (NySz.); MünchK.: *biratoc* (RMNy. III, 39), KulcsK. 156: *byray*, Helt: Bibl. I g3: *biraa* (NySz.); Mes. 234: *birara* (GOMBOCZ, Alakt. 47. §); MA.: *birál* (NySz.); stb.; *dió* ~ nyj. *diá-s* (MTsz.), *diá-ja*, vö. 1264: *tyofa* ~ 1353: *Gyasteluk*. 1423: *Dyaswelgh* (Oklsz.); *idő* ~ *idé-n*, -tlen, vö. JordK. 720: *yđő* (NySz.) ~ *ydeketh* (RMNy. V, 758), DöbrK. 516: *idetlen* (Ballagi, R. m. ny. 212); *tető* ~ *teté-z*, vö. 1256: *Humuroteteu* (Oklsz.) ~ Érs-K. 552: *tetezet* 'tetézet', Com: Jan. 123: *tetésec* 'tetősek' (NySz.), (Anon.: *Teteuetlen* ~) 1455: *-tetethlen* (Oklsz.) stb. Vö. még *szülő* ~ *szülék*, *forró* ~ *forráz*, *méltó* ~ *méltán*, *apró* ~ *apránként* stb. A régi nyelvben, mint a fenti példákból is láttuk, sok esetben találunk ilyen tőváltozatokat olyan esetekben is, amikor ma már az analógia eltüntette őket, így *való*: HB.: *uolov* ~ GyulS.: *walacnoc*; *szomorú*: 1211: *Somorou* (Oklsz.), JókK. 50: *zomoro* (NySz.) ~ MünchK.: *zomorán* (RMNy. III, 56), stb.

E jelenség a Székelyföldön sokkal szélesebb körben maradt meg, mint a köznyelvben, vö. pl. *ifján* (~ *ifjó* 'ifjú'), *szomorán*, *savanyán*, *késén*, *keserén* stb. (HORGES, Mnyvj. 111). Más nyelvjárásokban is akadnak elszórva olyan példák, melyek a köznyelvben hiányoznak, pl. *savanyán*, *diás*, *disznák*, stb. (MTsz.).

E tőváltakozást kétségkívül helytelenül magyarázták régebben rövidüléssel, ilyenfeleképpen: *mekkoró* > *mekkoro* > *mekkora*, *szülő* > *szülé* > *szüle* (BALASSA: Nyr. XII, 301; SINOMYI, TMNy. 288. SZINNYEI: NyK. XXIX, 3). Ez legalábbis a veláris hangrendű szavakban hangtörténetileg lehetetlen.

Az -á-s tövégváltozatok magyarázata nehéz. Előidézésükben valószínűleg több tényező működött közre. Az ősmagyar -β- után (< fgr. *m. *p, *β).

úgy látszik, a tővéghangzó nyílt — középső vagy éppen alacsony nyelvvállású — volt (vö. LOSONCZI : MNy. XVII. 38 ; Szily-Eml. 28, NyK. XLVI, XLVII. Melich-Eml. 249 ; BÁRCZI, TihAl. 134), és legalábbis sok esetben ez volt a helyzet az ősmagyar $-\gamma-$ (< fgr. $*k$, $*\eta$) után is (vö. BÁRCZI, TihAl. 135) ; ha ezekben a β -t vagy a γ -t nyílt — középső vagy alacsony nyelvvállású — magánhangzó előzte meg, $-\alpha\beta-$, $-\alpha\gamma-$, $-e\beta-$, $-e\gamma > aa$, $ee > \acute{a}$, $\bar{e} > \acute{a}$, \acute{e} (vagy $-o\beta-$, $-o\gamma-$, $-\bar{e}\beta-$, $-\bar{e}\gamma-$, $> -oo-$, $-\bar{e}\bar{e}- > -aa-$, $-ee- > -\acute{a}-$, $-\bar{e}- > -\acute{a}-$, $-\acute{e}-$ fejlődés állott be (vö. HORGHER : MNy. IX, 114). Ezt látszik igazolni az 1055 : *huluoodi* > *Hollád* (TihAl. 15) példa.

Minden nehézség nélkül magyarázhatók így az ilyen esetek, mint *tetéz*, *tetéllen*, *idéllen*, *idén*, *apránként* stb. Az $-\acute{a}$ -s $-\acute{e}$ -s változat azonban gyakran fordul elő a $-k$ többesjel előtt. Arra való hivatkozással, hogy e $-k$ előtt a tővéghangzó legrégebb emlékeink tanúsága szerint zártabb volt, vö. HB.: *gimilcic-*, *ozvc*, *szentucut*, KTSz.: *(b)jinucevrl*, *angolucnoc*, *vrduquc*. *(te)nguruknec*, *keralucnoc*, a fentebb adott magyarázatot kétségbe vonták (ZSIRAI : MNy. XXI, 136; VÉGH, A békési népn. névszótövei 106). Ámde nem valószínű, hogy a tővéghangzó régen kizárólag a többesjelhez igazodott volna, hanem, mint ma is, a többes $-k$ előtt különböző zártsági fokú lehetett. Azokban a példákban, melyek ránk maradtak az ősmagyarból, a többes $-k$ előtt a tővéghangzó valóban zárt, de ezekben ma is a zártabb változat él a többes számban : *gyümölcsök*, *azok*, *szenték*, *angyalok* stb.. más szavakban azonban ma egyáltalában nem ritka a többes jel előtt a nyílt tővéghangzó — pl. *halak*, *kezek* stb. stb. — és e különbség minden valószínűség szerint régen is megvolt (GOMBOCZ : MNy. XXIII, 119 kk.). vö. ÖMS. *scegeckel*, KTSz.: *(men)ecnec* (persze ezek elvégre lehetnek már nyíltabbá vált alakok is), mármint éppen a β meg a γ után, mint láttuk. joggal tehetünk föl egészen nyílt tővéghangzót (LOSONCZI : Szily-Eml. 26). legalábbis az esetek jelentékeny részében, noha ezek többszámára régi példánk nincs. A birtokos személyrag előtt viszont az *apró* — *apraja* típusnak megfelelő *bíró* — **bíraja* alakban egyrészt a *fája*, *almája*, *szénája*, másrészt a *bírák*, *bírál* azonos irányban működő kettős analógiája vihette be az $-\acute{a}$ -t. Ezért vannak olyan töveink, melyek az *ajtó* — *ajtaja*, *mező* — *mezeje* típusú és a *bíró* — *bírák* típusú tőváltakozást egyaránt mutatják, így *apraja*, *teteje*, *ideje*, de *apránként*, *tetéz*, *idéllen* stb.

A *(mekkoró ~) mekkorák* típusú többszámából gyakran elvonódott egy *mekkora* típusú egyszámú alak is, s ez néha el is nyomta az eredeti formát, mint a *mekkora* esetében. Vö. még pl. *vala* : JókK. 54 : „Assysia alatuála hegyeknek”, 59 : „ystenhezuala nagy ewgyekezesert” stb. stb. (MELICH : MNy. XI, 118) ; *dia* : 1360 : *mezgergya* (OkI Sz.), *dia*, *gyia* (KASSAI : MTsz.), *savanya*, *sónya*, *kesere* (MTsz.) stb. Ilyen még talán pl. a török *akay* > m. *ekő* (vö. BesztSzj.: *ekew*, *ekew tharthow*) ~ *ekék* (vö. MünchK. 133 : *ekere*), török *bikiy* m. > **békő* ~ *békél*.¹ — Nem lehetetlen, hogy az $-a$, $-e$ végű melléknévi igenevek, mint *fürge*, *pörge*, *lenge*, *penge*, *csusza*, *kajla* stb. ugyanúgy keletkeztek, noha jóval valószínűbb, hogy ezekben egy más igenévképző (< fgr. $*-i$) rejlik.²

¹ E példákban más fejlődést is lehet, talán nagyobb valószínűséggel, föltenni **ekey* > *ekéü* > *ekéj* > *eké* > *eké* > *eke* ; **bikiy* > *békéü* > *békéj* > *béké* > *béké* > *béke*, s ezt a magyarázatot a tővégi \acute{e} eredeti zártsága — vö. nyvj. *bikít*, *bikis* stb., Sily: ÚT. I. 98 : *eküt* — valószínűbbé teszi.

² Előfordul a reciprok változás is, pl. BesztSzj.: *medencezew* < szláv *měděnica* stb.

Ezekon kívül még más magyarázatok is lehetségesek, s egyes esetekben valóban más folyamatok is idézhettek elő hasonló fejlődést, mint láttuk pl. ősmagyar $\gamma > i$ változás, ómagyar $-e\ddot{u}$, $-o\ddot{u} > -é$ változás stb. (l. MHangtört.² 134, 92, 95, 97).

Irodalom : GOMBOCZ, Alaktan 47–49. §; SZINNYEI : MNy. XXVI, 83 ; HORGER : MNy. IX, 114 ; VÉGH, A békési népny. névszótövevei 106, 127 ; BÁRCZI, TihAl. 136 ; BENKÓ : NyK. LIV, 60.

9. A *borjú* — *borja*, *borjas* típus

Néhány $-ú$ végű névszónak $-ú$ -ja eltűnik az $-a$ birtokos személyrag előtt, néhány más rag és képző előtt pedig helyét $-a$ - foglalja el, pl. *borjú* — *borj-a*, *borja-k*, *borja-s* — vö. BesztSzj., SchlSzj.: *bori[y]w*, DöbrK. 189 : *borivt*, 403 : *gimboriohoz* (NySz.), 1634 : *meghboriuozot* (Oklsz.) ~ Pesti : Fab. 80 : *boryarol*, Com : Jan. 78 : *bornyas* (NySz.); *gyapjú* ~ *gyapj-a*, *gyapja-s*, R. *gyapja-t*, vö. BesztSzj.: *gepiu*, SchlSzj.: *gapiu* 1470 : *Gyapyas* (Oklsz.), JordK. 331 : *gyapyat*, Tin : Ének. 78 : *gyapiastól* (NySz.); továbbá *faggyú* (*faggyas*, *faggyaz*, R. *faggyat*), *hattyú* (vö. 1282 : *Hathias* Oklsz.), *hosszú* (*hosszas*, *hosszabb*, *hosszan*, *hosszat*), *lassú* (*lassabb*, *lassan*), *ifjú* (*ifjat*, *ifjak*, *ifjan* stb.), *varjú* stb.

Az $-ú$ végű tőváltozatok magyarázata egyszerű. Tudjuk, hogy az $o\ddot{u}$ kettőshangzó elhasonulással $e\ddot{u}$ -vá is fejlődhetik, ez viszont nyomaték-eltolódással eu -vá lesz, ebből meg *ju* és analogikus nyúlással $-jú$ fejlődés természetes (MHangtört.² 97), tehát pl. **buray > buray > buroy > burēu > burēu* (vö. 1211 : *bureuokul* Oklsz.) $>$ *borjú*. Kissé nehezebb a *borja*, *borjas*-féle alakok magyarázata. Itt többféle megoldás lehetséges : 1. A szabályosan keletkezett *borēu* változat hatolt be analogikusan a ragos-képzős alakokba : *borēu-a*, *borēua-s*, ebből az u hangzóközi helyzete következtében *borēβa*, *borēβas*, majd a hangzóközi β , v szabályos kiesésével (MHangtört.² 136) : **borēa*, **borēas* és hézagtöltő j -vel *borēja*, *boréjas* (MHangtört.² 100), végül a kétnyíltszótagos törvény (MHangtört.² 77) hatására : *borja*, *borjas*. 2. HORGER itt némiképpen más fejlődésváltozatot ajánl. Szerinte a *borēas*, *borēa*-féle alakokban a magánhangzó előtt levő \ddot{e} i -vé gyöngült és így keletkeztek a *borjas*, *borja* típusú alakok (MNnyv. V, 6), mint *Andreasból Andorjás*. Ez hangtörténetileg szintén lehetséges. 3. A **burayá*, **burayás*-ból a γ szabályos kiesésével (MHangtört.² 134) *boraa*, *boraa-s*, hangréstöltő j -vel *boraja*, *borajas* $>$ *borja*, *borjas*. Valamennyi esetben nyilván a mássalhangzó + j csoport (*borja*, *gyapja*, *hoszja* $>$ *hossza* stb.) elterjesztésében és megerősítésében része volt a ragtalan *borjú*, (*varjú*, *hoszjú* $>$ *hosszú* stb.) alakban szabályosan keletkezett mássalhangzó + j csoport analogikus hatásának. Sőt esetleg a régi és nyelvjárási *vari* ($<$ *vorí* $<$ *vorēi* $>$ *vorēu*), *gyapi* ($<$ *gyapí* $<$ *gyapēi* $<$ *gyapēu*), *hosszi* stb. változatoknak is szerepük lehet, ezek ugyanis birtokos személyraggal *varija*, *gyapija* $>$ *varja*, *gyapja* alakokat adhatnak.

A *fiú* (BesztSzj.: *fiw*) ~ *fiam*, *fiad*, *fia* stb. (ÓMS.: *Fyom*, *fyaal*, 1236/1239 : *Dedfia* Oklsz. stb.), *fiat* (KT.: *fiot* stb.), R. *fiod* (OMS.: *fyodum* stb.), *fias* (1454 : *Fyas* Oklsz., ÉrdyK. 173 : *Ffyas tyk* NySz. stb. stb.) kétféleképpen magyarázható. Egyik elgondolás szerint a *fiú* (\sim *fió*) alakban $-ú$ (\sim $ó$) kicsinyítő képző ($<$ fgr. $*-k$, $*-\eta$, $*-p$, $*-m$ vö. BÁRCZI, TihAl. 155) van, a *fiam*, *fiad*, *fia*, *fiat* stb. alakokban viszont ez

hiányzik, tehát ősmagyar *fjys-* (vö. o. *poz*, vog. *pij*, f. *poika*) + γ > *fjyuy* > *fiú* ~ *fió*, ellenben *fjys*+*-t*, *-d*, **-sš* stb. > *fis-t*, *-d*, *-i* > *fiat*, *fiod*, *fiá* > *fia* (ZOLNAI: MNy. XXXVIII, 370; vö. BtSz. II, 290). E magyarázat lehetséges, mégis valószínűbbnek látszik a következő. Eszerint e szó fejlődése teljesen azonos a *borjú* ~ *borja*, *borjas* fejlődésével: *fjy* (korán eltűnt véghangzóval, l. MHangtört.² 22) > *fjü* > *fiu*, majd kettőshangzóhasadással (MHangtört.² 93) és a szóvégi *-u* analogikus megnyúlásával > *fiú*; a ragos alakok fejlődése azonos a fentebb vázolt sorozattal (vö. némiképpen hasonló irányban SZILASI: Nyr. XI, 113; BEKE: Nyr. XLIX, 98, 102; még másképp MUNKÁCSI, ÁKE. 275).

SIMONYI úgy vélte, hogy *borjuja* egyszerejtéssel *borja* lett (TMNy. 347). Ez elvgre lehetséges volna, mert — ellenkező állításokkal (KRÄUTER: MNy. IX, 19; VÉGH i. m. 127) szemben — a *-ja* birtokos személyrag már a XI. századtól kimutatható (vö. 1055: *zenaia*, *megaia*), ámde e föltevés nem magyarázza meg a *borjas*, *hosszan*, *faggyas*-féle alakok *-a*-it.

Az analógia e tövekben is a váltakozás kiegyenlítésére törekedett. Az ingadozásokból keletkezett alakgazdagságot a nyelvérzék fölhasználhatja jelentésárnyalatok kifejezésére, így pl. *a tehén borja*, de *a gazda borjúja*.

Irodalom: KRÄUTER: MNy. IX, 19, 119; HORGER: MNy. IX, 111; GOMBOCZ, Alakt. 55—56. §; VÉGH. A békési népnyelv névszótövei 123; GÁLFY: MNy. IV, 137; MIKESY: MNy. LI, 315, 318.

10. A *v* tövű névszók

Ezek csonka töve *-ó*, *-ő*, *-é*, *-ü* (*u*), *-ű*-re végződik, teljes tövükben pedig a tövégi rövid magánhangzó előtt egy *v* mutatkozik, így *hó* ~ *hava-zik*, *hő* ~ *hevü-l*, *lé* ~ *leve-s*, *ló* ~ *lova-t*, *tő* — *töve-k*; *hamu* — *hamva-s*, *keserű* — *keserve-s*.

A tövégváltakozás úgy áll elő, hogy az ősmagyar β (< fgr. **m*, **p*, **β*), és γ (< fgr. **k*, **ŋ*) a szó végére kerülve (e mássalhangzók után, mint tudjuk, a szóvégi rövid hangzó igen korán eltűnik, l. MHangtört.² 22) *u*, *ü* félhangzóvá lesz, mely a megelőző magánhangzóval kettőshangzót alkot, ebből viszont hosszú magánhangzó: *ó*, *ő*, *ú*, *ü*, esetleg *é* fejlődik. Formáns előtt azonban megmarad a tövéghangzó és a két magánhangzó között az ősmagyar β *v*-vé fejlődik (MHangtört.² 127¹), a γ pedig kiesik (MHangtört.² 134), és helyette hangréstöltő β > *v* lép be (MHangtört.² 100). Pl. **jaβs* > **jaβ* (vö. o. *jam*, vog. *joms* stb.) > *jay* > *jó* ~ **jaβs* - > *java-*; **kiβš* > **kiβ* (vö. o. *keu*, vog. *kāβ*, md. *kev*, f. *kive-* stb.) > *kiü* > *küü* > *kön* > *kő* ~ **kiβš* - > *küe* - > *köve* -; **tiγü* > **tiγ* (vö. voty. *dih*, z. *din*, cser. *tiŋ*, md. *fej*-, d. *tyve-*) > *tii* > *tüü* > *tőü* > *tő* ~ **tiγü* - > *tüe* - > *töve* -.

Látszólag *v* végű csonka *tő*, történeti szempontból azonban lappangó teljes *tő* van olyan képzős-ragos alakulatokban, melyekben a tulajdonképpeni formáns a tövéghangzóval egybeolvadt, pl. *szava*: **szaβs* +

¹Az ősmagyar β (< fgr. **m*, **p*, **β*) az újabb nézetek szerint az ómagyarban még sokáig — a nyelvterület nagy részén a XIII. századig, egyes területeken még tovább — β -nek hangzott (PETROVICI EMIL: MNy. LII, 6 kk., továbbá BÁRCZI, DEME, KÁLMÁN, BENKŐ, PAIS uo.). Azok a törvénytörvények, melyek az ómagyar *v*-re vonatkoznak (vö. MHangtört.² 100, 136) természetesen érvényesek az ómagyar β -re.

*sš > *szaβs + *š > szaβš > szaβá > szava; tavi : *taβs + *i > *taβsi > tabí > tavi; lovász : *luβs + *isz > *luβšisz > lovász.

A *v*-s teljes tövet régi ragok és képzők előtt találjuk (tárgyrag, birtokos személyrag, lokativuszi *-n*, többes jel, *s* általában az ősi képzők), pl. *lovat, követem, javak, fűvön, lovász, kövez, keserves, havas, hevít, javul, szaval* (~ *szól*), *havazik* stb. A *v*-tlen csonka tő van a fiatalabb ragok (*-ban, -ra, -tól, -hoz, -nak, -nál, -ért, -vel* stb.), valamint a *-vá, -vé* translativus és a fiatal képzők (pl. *-ság*) előtt, mint *hóban, lóra, tótól, szóhoz, lének, kőnek, búért, hőség* stb. Persze az analógia itt is sokszor megzavarja a szabályos megoszlást, pl. *tóig, ódon, bús, hűn, szól* stb.

Ebbe a tőtípusba több alcsoport tartozik. Elsősorban különbséget kell tenni az egytagúak és a többtagúak között. Az egytagúak viszont ismét több csoportra oszlanak, aszerint, hogy a teljes tőben milyen nyíltsági fokú magánhangzó előzi meg a *v*-t.

A) E g y t a g ú a k

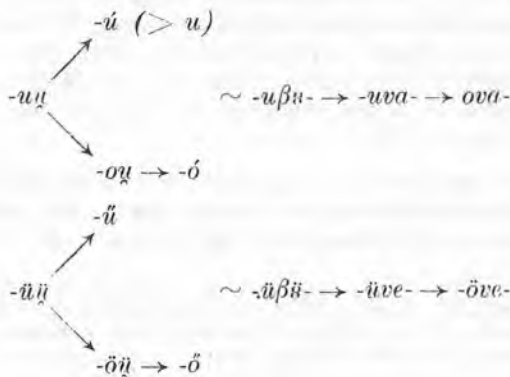
a) A csonka tő *-ó, -ő, -é*-re végződik, a teljes tőben a *v* előtt alacsony nyelvállású magánhangzó van, így *hó* 'nix' és *hó* 'mensis', *jó* (*java-s*), *ó* (*ava-s*), *só* (*sava-nyú*), *szó* (*szava-k*), *tó* (*tava-k*), *hő* (*heve-s*), *lé* (*leve-k*), R. *é* (*éve-k*).

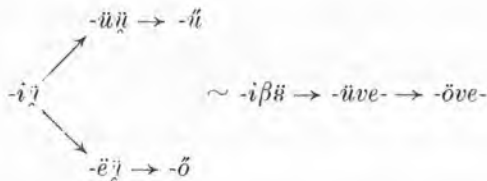
Az ősmagyarban az ide tartozó szavakban a *β, γ* előtt középső vagy alacsony nyelvállású magánhangzó volt. A fejlődés tehát a következő: *-aβs, -aγs* vagy *-oβs, -oγs* > *-oʷ ~ -ava-, -ova-* > *-ó ~ -ava -eβš, -eγš* vagy *-ëβš, -ëγš* > *-eü, ëü ~ -eve-, -ëve-* > *-ő ~ -eve-*.

Az idetartozó szavak mind finnugor–ugor eredetűek, legföljebb egyik-másikuk etimológiája nem egészen szilárd.

b) A csonka tő *-ó* (~ *ú*), *-ő* (~ *-ű*)-re végződik, a teljes tőben középső nyelvállású magánhangzó van. Ilyenek pl. *ló* (~ nyj. *lú*), *kő* (~ nyj. *kű*), *ő* névmás (~ nyj. *ű*), R. *ő* 'öv', *tő* (~ nyj. *tű*), *bő* (~ nyj. *bű*), *cső* (~ nyj. *csű, csév*).

Az ősmagyarban itt valószínűleg legtöbbször magas nyelvállású magánhangzó volt a *β* vagy a *γ* előtt, mert így magyarázhatjuk meg legtermészetesebben a mai nyelvjárási alakváltozatokat (másképp BENKÓ : NyK. LIV, 57 ; PAIS : MNy. LIII, 126). A fejlődés menete tehát a következő :

A rokon nyelvek alapján egyes esetekben arra lehet következtetni, hogy egy még korábbi időszakban egyik-másik idetartozó szavunk tőhangzója középső nyelvállású volt, s csak ősmagyar zártabbá válás útján lett a nyelvterület egy részén alacsony nyelvállásúvá (PAPP LÁSZLÓ: MNyvj. VI, 59, BENKŐ: NyK. LIV, 57).

Megjegyzendő, hogy a régi nyelvben a teljes tőben a *v* (β) a labiális magánhangzó után rendszerint kiesett, így pl. 1055: *luazu*, *cues*, 1171: *Luos*, 1193: *ques*- stb. (Oklsz.), s később hangréstöltőként került újra vissza (MHangtört.² 50, 136, 100).

Idetartozó szavaink általában finnugorok, ezekhez csatlakozik analogikus úton a *bő* < török *bēy* és a *cső* < szláv *cěvb*.

c) A csonka tő *-ú*, *-ü*-re végződik, a teljes tőben a *v* előtt magas nyelvállású hang van, ilyenek *szú* (*szuva-s*), *fű*, *hű* (*híve-n*), *nyű* (*nyüve-s*), *szű* (*szive-t*), *bű* (*bűv-ában*), *bű* (*bűvő-s*).

Az ősmagyarban itt nyilván eredetileg magas nyelvállású magánhangzó volt a *v* előzménye előtt, e szavak tehát az előbbi alcsoportba tartozóktól csak abban különböznek, hogy bennük ismeretlen okból a nyíltabbá válás nem ment végbe.¹ A fejlődés tehát:

$-v\ddot{u} \rightarrow -\ddot{u} \sim -u\beta s \rightarrow -uva-$; $-\ddot{u}\ddot{u} \rightarrow -\ddot{u} \sim -\ddot{u}\beta\ddot{s} \rightarrow -\ddot{u}ve-$ ($\sim \ddot{u}v\ddot{o}-$)
 $-i\ddot{u} \rightarrow -\ddot{u}\ddot{u} \rightarrow -\ddot{u} \sim -i\beta\ddot{s} \rightarrow -ive-$

Az idetartozó szavak általában finnugor eredetűek, ezekhez csatlakozik a kétes eredetű *bű* (török?) és a török eredetű *bű* (török *büyü*).

Az analógia egységesítő hatása itt is megfigyelhető, pl. *szó* — *szavak* \sim *szók*, *só* — *sós*, *sót*, de *sava-borsa*², *jó*, *jók*, *jót* stb. \sim *java*, *javak* (értelmi különbséggel); továbbá *szív* a teljes tő hatására a régi *szű* helyett, éppígy a teljes tő hatott az *év*, *öv* alakokban, viszont a csonka tő hosszú hangzója van meg a *bűvös* stb. változatban, hasadás történt a *hű* \sim *hiv* esetében.

B) T ö b b t a g ú a k

A többtagúak rendszeren *-ú*, *-ű* (*-u*, *-ü*)-re, ritkán *-ó*, *-ő*-re (*é*-re) végződnek, s teljes tövükben a *v*-t mássalhangzó előzi meg, pl. *hamu* \sim *hamvas*, vö. HB.: *chomuv*, 1211: *Homuholm*. 1269: *homuhailuk* (Oklsz.). MünchK. 34: *hamuban* (NySz.) stb. \sim 1314: *Homvos* (Oklsz.), Kár. Bibl. I, 138: *hamuít*, MNyil.: Zsolt. 7. *Hamuat*. MA.: *hamvaz* (NySz.) stb. (A régiségben és egyes nyelvjárásokban az *mv* gyakran *mm*-mé hasonul, és így más tövváltozat keletkezik, pl. DebrK. 258: *hammabol*, Sylv. UT. II, 106: *hamma* NySz. stb.).

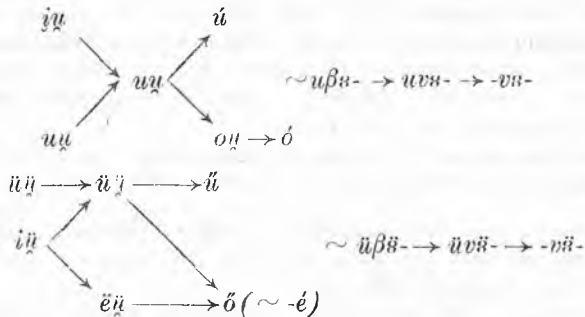
Ilyenek még *daru* (R. *daró* is) \sim *darvat*; R., nyvj. *enyű* \sim *enyves*; *fenyő* (\sim *fenyű*, R. *fenyé*) \sim *fenyves*; *keserű* (\sim R., nyvj. *keserő*) \sim *keserves*,

¹ A *szű* esetében itt is igen ősi zártabbá válás tehető föl (PAPP LÁSZLÓ: MNyvj. VI, 59).

² A *sajitalan*-ban található tövváltozat a $\gamma l > \ddot{u}l < \ddot{u}l$ fejlődéssel magyarázható.

keserve; *könnyű* ~ R. *könyvebb*; R., nyvj. *könyű* 'könyv' (~ *könyő*) ~ *könyvek*; *könyű* 'kömny' ~ R., nyvj. *könyvez*, *könyvet*; R. *magú* ~ *magvak*, *magva* stb.; *nedű* ~ *nedves*, R. *nyelű*, *nyelő* 'nyelv' ~ *nyelvet*; *odú* ~ *odvas*; *ölyű* ~ *ölyvek*, R. *örű* 'örv' ~ *örvet*; *sanyarú* ~ *sanyarvas*; *sűrű* ~ nyvj. *sűrven* (*sűrjen* is); *szarú* ~ *szarvas*, *tetű* ~ *tetves*, R., nyvj. *to(l)lú* ~ R., nyvj. *tolvas*, *tolva* stb.

A teljes *tó v*-je itt is ósmagyar β -re vagy γ -re¹ megy vissza, ez előtt, úgy látszik, legtöbbször magas nyelvéllású magánhangzó (*i, i, u*) volt, legalább eredetileg, vö. pl. HB.: *chomuv*; ez a magánhangzó néha még a teljes *tóben* is kimutatható, vö. pl. 1211: *Feneues*, rendszeren azonban a kétnyíltszótagos törvény hatására korán kiesett.

Tehát *χomuv* ~ *χomuβá* → *hamú* > *hamu* ~ *hamva*; *keserüj* ~ *keserüβes* → *keserű* ~ *keserves*. A nazális és a *v* között gyakori a hasonulás: *könnyez*, *hamma*.

E fejlődést az analógia igen gyakran megzavarta, vagy olyan módon, hogy a csonka *tóben* a teljes *tó v*-s alakjait honosította meg, pl. *enyv*, *könyv*, *ölyv*, *nyelv*, *örv*, vagy úgy, hogy a csonka tövet állandósította: *könnyű*, *sűrű*, *sanyarú* stb. Olykor a használat ingadozik: *falvak* ~ *faluk*, *odvat* ~ *odút*, *hamva* ~ *hamuja*, *tetvek* ~ *tetűk*. Néha a töváltakozást jelentéshasadás kíséri, és a paradigma analogikus kiegészülésével két szó keletkezik, pl. *szaru* ~ *szarv*; *daruk* ~ *darvak*.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 319 kk.; VÉGH JÓZSEF: A békési népnyelv névszótövei 128; GOMBOCZ: Álakt. 57–65 §.; BÁRCZI: TihAl. 138; PAIS: MNy. XXXIX, 321; XLVII, 1, XLVIII, 137; GÁLFFY: MNnyv. IV, 140; BENKŐ: NyK. LIV, 57; PETROVICI, BÁRCZI, DEME. KÁLMÁN, BENKŐ, PAIS: MNy. LII, 6 kk.

II. A *h* tövű névszók

Van néhány olyan névszónk, mely csonka tövében magánhangzóra végződik, a teljes *tóben* viszont a tövéhangzó előtt egy *h*-t mutat (ezt a *h*-t helyesírásunk a csonka *tóben* is írja, noha a helyes kiejtésben nem hangzik), pl. *cseh*, *düh*, *pléh*, *méh* stb., *csehvel*, *méhben*, *dühtől*, *pléhből* stb. ~ *csehek*, *dühöng*, *pléhet*, *méhes* stb.

¹ Ez utóbbi esetben ugyancsak β -vel számolhatunk, mint másodlagos, hiátustöltő hanggal, mely a hangzóközi γ kiesése után a két magánhangzó hézagát hidalta át: *szs* > *szs* > *szs*; *szs* > *szs* > *szs*.

Lappangó teljes tő van olyan alakokban, melyekben a formáns magánhangzóval kezdődik, e magánhangzó ugyanis hangtörténetileg tekintve magába zárja a teljes tő véghangzóját és a tulajdonképpeni toldalékot, pl. *dühít* (*dühés + ít*), *méhész* (*méhés + ész*).

Hangtörténeti magyarázata e jelenségnek, hogy a szóvégi *χ*, *h* rendszeren eltűnik, míg szó belsejében *h* alakban megmarad két magánhangzó között. A fiatalabb ragok (pl. *-ben*, *-től*, *-vel*, *-ről* stb.) vagy már a mássalhangzóját vesztett alakhoz tapadtak, vagy analogikusan újra alakultak.

Fiatalabb jövevényszavak esetében, mint a *pléh*, *cseh* ezek a formások nem így, összeforradás útján keletkeztek, hanem csak analogikusan járultak a csonka tőhöz olyan időben, mikor annak *χ*-ja vagy *h*-ja még hangzott.

12. A tövek keveredése

A különféle tőtípusok szempontjából a szavak nem alkotnak egymástól élesen elkülönülő csoportokat, hanem gyakran ugyanaz a szó többféle típusba tartozik bele, többféle tőváltakozást mutat. Így pl. láttuk, hogy egyes szavak hol mint többalakú változatlan tőhangzójúak, hol mint hangzónyújtók mutatkoznak, pl. *sár* : *sarat* ~ *sáros*, *négy* : *negyed* ~ *négyet*; vagy *három* ~ *harmad*, *lélek* ~ *lelkes* hangzónyújtó, de egyszersmind hangzótoldó tövű is; a *tető* ~ *teteje* ~ *tetéz*, az *apró* ~ *apraja* ~ *apránként-félék* a *mező* ~ *mezeje* és a *bíró* ~ *bírák* típust keverik; a *keserű* hol úgy viselkedik, mint egyalakú változatlan : *keserűt*, *keserűk* stb., hol mint többalakú változatlan tőhangzójú : *keserűen*, *keserűek*, hol pedig mint *v* tő : *keserves*; stb. — A tövek állandóan kölcsönös analógiás hatást gyakorolnak egymásra, s ezért találunk minden időben sok ingadozást, mint pl. *sárt* ~ *sarat*, *ajtaja* ~ *ajtója*, *bírák* ~ *bírók*, *borja* ~ *borjúja* stb. Mint számos példán láttuk, a nyelv ezeket az ingadozásokat gyakran kihasználja hangulati vagy értelmi árnyalatok, olykor jelentékeny különbségek kifejezésére.

II. Az igetövek

Az igetövek és a névszótövek típusai között sok hasonlóság mutatkozik. Ez természetes, hiszen, mint láttuk, a tövek alakulása jórészt a hangfejlődési tendenciák működésétől függ, ezek pedig egyaránt jelentkeznek névszókban és igékben. A másik fontos tényező, az analógia szintén nem tesz különbséget névszó és ige között. Vannak azonban eltérések is. Teljesen hiányoznak az igetövek között az egyalakú változatlanok (amilyenek a *káv* típusú névszótövek), valamint a hangzórövidítők (amilyenek a névszók között a *fa* ~ *fát* típus).

Ennek az az oka, hogy hosszú magánhangzóra végződő igetövünk egyáltalában nincs és történeti időben nem is volt. A régi, *i*-s kettőshangzóra végződő igetövek néhány egytagúban, mint pl. *áj*, *váj*, *fáj* stb. megmaradtak kettőshangzósnak (kettőshangzójuk nem fejlődött hosszú magánhangzóvá), a többiek, ha egyáltalában voltak ezeken kívül, eltűntek a nyelvből. A *-y*, *-ü*-t tartalmazó tövekben viszont az analógia nem tudott sehol teljesen egyöntetű tövet alakítani, ezek mind a *v* tövűek közé tartoznak.

1. A többalakú, változatlan főhangzójú tövek

Ezekben más váltakozás nincs, mint az, hogy van mássalhangzóra végződő csonka és magánhangzóra végződő teljes főváltozatuk. Tehát: *néz, lát, néz-ne, lát-nék, néz-nek, lát-nak, néz-ve, lát-va* csonka tövek, ellenben: *nézé-k, láto-k, nézē-m, láto-m, nézē-d, láto-d, nézü-nk, látü-nk* stb. teljes tövek.

Itt sem számítjuk főváltozásnak a fő végmássalhangzójában mutatózó hasonlóságot jelenségeket, pl. *váktam (vágтам), attam (adtam), szegygy (szедь)*, továbbá *tarcsa (tartsa < tart+ja), lássa (< lát+ja)*.

A csonka és a teljes tövek közül a teljes tövek az eredetiek. A teljes fővéghangzója a csonka főben vagy mint szóvégi rövid magánhangzó tűnt el — *látü > látü > lát, nézü > nézü > néz* —, vagy testes rag és képző előtt a kétnyelvűségi törvény értelmében esett ki, pl. *látónak > látunk, nézének > néznek*.

Csonka fővet találunk ma az alanyi ragozásban a jelentő módú jelen idejű egyes szám harmadik személyben *ő* rag előtt, továbbá ha a csonka fő egy mássalhangzóra vagy *-ng*-re végződik (ingadozó a használat geminált liquida, pl. *varr, szökell* után) az egyes szám második személy *-sz* ragja, rendszeren a többes szám második és harmadik személy *-tok, -ték, -tök*, illetőleg *-nak, -nek* ragja előtt; a múlt idő *-t* jele előtt kivéve számos esetben az egyes szám harmadik személyű alakot, a feltételes mód *-na, -ne* jele előtt, pl. *kér, vár, kérsz, vársz, csapongsz*, (de pl. *tartasz, állsz ~ állasz*), *vártok, kértek* (de pl. *tartotok*), *várnak, kérnek* (de pl. *hordanak* stb., és *állnak ~ állanak*), *vártam, kértem* (de pl. *rontottam*, stb. továbbá *látott, szedett* stb., és *állottam ~ álltam*)¹ *várna, kérne* (de pl. *akasztana* és *állana ~ állna*); mindig a tárgyias igeragozás jelentő módú, jelen idejű egyes szám harmadik személyű *-ja*, többes első személyű *-juk, -jük*, második személyű *-játok* és harmadik személyű *-ják* ragja előtt, valamint a felszólító mód *-j* jele előtt, pl. *várja, várjuk, várják, tartja, tartjuk, tartjátok, tartják, intjük* stb., *várj, kérj, várjatok, kérjétek* és végül néhány képző előtt, pl. *kérve, intve, üldögél, haldokol, futkos* stb. stb.

Egyes nyelvjárásokban fővéghangzót találunk olyankor is, amikor a köznyelvben ez hiányzik, pl. Göcsej: *mondova ~ mondava, bontova, felejteve, fordéttava* stb. Ezek vagy megőrzött régiségek (MÉSZÖLY: MNy. IV, 411), vagy újabban keletkezett bontó hangok. — Nyilván megőrzött régiség a Nyitra vidéki *fájott, folott, megverett, megökött*-féle múlt időben.

A teljes fővet találjuk az elbeszélő múlt *-á, -é* időjele előtt a Halotti Beszéd néhány alakjában: *mundoa, tilutoa* és hiátustöltővel: *Hadlanua, veteve, feledeve* stb. (Az időjel különben maga is tartalmazza a fővéghangzót, mely egybeolvadt a tulajdonképpeni formánssal, a *i*-vel.) Ilyen alakok másutt, mint a Halotti Beszédben nem fordulnak elő (vö. MÉSZÖLY. A HB. tárgyias elbeszélő múlt alakjai).

Történeti szempontból lappangó teljes fővet találunk olyan esetekben, amikor a fővégi magánhangzó egybeolvadt a formánssal, pl. *látó < látü-u, néző < nézü-ü, kéri < kéri-(*s)i, lakik < lakü-(*s)i-k* stb.

A teljes tövek fővégi magánhangzója túlnyomóan középső nyelvállású *-o-, -é-, -ő-*: *láto-k, nézē-k, tűrő-k* stb., mindig magas nyelvállású

¹ A fővéghangzó hiánya vagy megléte a múlt idő egyes 3. személyében olykor jelentésbeli különbséggel is társul, így *tört, ért* iktelen, de *törött, értet* ikés igék.

azonban a mai irodalmi és köznyelvben az alanyi ragozású többes első személyű *-nk* előtt (*-u-*, *-ü-*): *várunk*, *kérünk*, ritkán képző előtt: *érint*. Egyes képzők előtt azonban alacsony nyelvválású tövéghangzó is található, pl. *éle-d. foga-d. foga-nik, néze-lődik, futa-mik, öle-t, vára-t, mène-szt, fona-l* stb. E magánhangzó meg is nyúlhat, pl. *szakadá-t* (vö. 1055: *zakadat*), **husadá-t > Hésdát* (HORGER: MNy. XXXV, 181; BALOGH ÖDÖN: MNy. XXXVII, 261); *foná-l, kötél-l; metél-l, dobá-l, ugrá-ndoz* (SZINNYEI: Berz.-Eml. 220), sőt valószínűleg a *húzódik, ütődik, kérődzik, vakaródzik*-félék esetében is nyúlással van dolgunk, noha ez vitatott (vö. NyH.⁷ 77).

A nyelvjárásokban ugyane tövek a kérdéses nyelvjárásokra jellemző hangváltozásoknak megfelelően igen változatos alakulásokat mutatnak. Így pl. ahol az azonszótagú *l* eltűnik, egyes ígék csonka tövékben magánhangzóra végződnek, teljes tövékben azonban *l* + magánhangzóval bővülnek, pl. *gondúnyi, gondúsz*, de *gondulok, gondolunk, talátam, talánék*, de *találok, találod*. A csonka *tő* magánhangzója ilyenkor legtöbb helyt hosszú, tehát *gondúsz, gondúna, gondúkodik* (de ahol minden hosszú *ú, ű, í* megrövidült, ezekben is beáll a rövidülés), vagy *meghász, meghát*, de *meghalok, meghalunk*, stb.

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 227; AkNyelvÉrt. XIV/7. 4; Nyr. XVI, 241; LOSONCZI: NyK. XLVI. 446; XLVII. 125; GOMBOCZ, Alakt. 68. §.; HORGER, Mnyvj. 112; B. LŐRINCZY ÉVA. KT. és Sz. 87.

2. A hangzónyújtó tövek

Az idetartozó ígék csonka tövében hosszú a tőhangzó, ezzel szemben a teljes tőben rövid tőhangzót találunk, e rövid tőhangzó azonban egyes esetekben a csonka tőben is váltakozhatik a megfelelő hosszúval, pl. *hágy ~ hagyok* (*~ hagy-sz, hagy*), *kél ~ kele-k* (*~ kel-sz, kel*), *tégy ~ teszük-nk* stb. E váltakozás tehát azonos jellegű a *sár ~ sara-t, jég ~ jege-s* stb. névszótő-váltakozással. Az ígékben azonban ez a tőtípus kipusztulóban van, és a mai nyelvben már egészen ritka. Csak a következő esetek fordulnak elő:

a ~ á. Magában az igeragozásban csak két, eltűnőben levő példa van rá: *adok ~ ad* (*~ ad*), és *hagyok ~ hágy* (*~ hagy*), vö. továbbá *vág ~ vagdal*, egy esetben pedig a hosszú váltóhangú alak jelentését és szófaját megváltoztatva kötőszóvá lett: *akar ~ akár* (ez utóbbi az *akar* igéből; *akar* nyelvjárási változata is van). Vö. BodK. 1: *aad ~ adya*, JordK. 160: DecsiG.: Préd. 21: *aad* stb.; egyéb egytagú alakokban (csonka tőben): JordK. 398, Pesti: NTest. 154 stb.: *aad* 'add'; Pesti: NTest. 157: *aagy* 'adj!'; ritkábban többtagúakban (teljes tőben): KulcsK. 285: *aadok*; Czegl.: MM. 172: *ádunk*; ÉrdyK. 107b: *aaggya* (NySz.), Born: Préd. 380; MA: Bibl. I, 6 stb.: *hágy*, más csonka tövű alakokban: ThewrK. 204: *haacz*; Czegl.: En. I, 33: *hácz* (NySz.). Mai nyelvjárásokban pl. Debrecen: *ácc, hácc* (Nyr. IX. 161), Somogyi mondókában: Tejet, vaját *ádok* — Holnapra is *hágyok* stb.

e ~ é. A köznyelvben már alig van nyoma, az irodalmi nyelvben két, szintén eltűnőben levő példa van rá: *kél ~ kele-k* (*~ kelsz, kel*) és *vész ~ veszük-nk* (*~ vesz*). Vö. ÉrdyK. 593b: *ky keel*; Sylv: UT. I. 144: *fel kél*, JordK. 52: *ffel kyl*; KulcsK. 2: *el weez*; MA: SB. 22: *elvész* stb.; más,

csonka tövű példákban : KulcsK. 10 : *keel fel* 'kelj fel', Gvad : Fal. Nót. 113 : *kélsz*, teljes tövű példákban : Kónyi : HRom. 115 : *ki-kéle*, Gvad : Fal. Nót. 126 : *kélni* stb.

A régiségben és egyes nyelvjárásokban sok egyéb igében fordul elő hasonló váltakozás, pl. *és* 'esik', (vö. Zrínyi I, 80 : *és* NySz., nyj. *és* MTsz.), *féj* (vö. nyj.: *féi* SzamSz.), *lép* 'lep' (vö. Görcs : Mátý. 66 : *lép* NySz.), *lés* (Rim : Ének. 315 : *lés*, NySz., nyj. *lés* SzamSz.), *mér* (vö. JordK. 171 : *mээр* NySz., nyj. *mér* MTsz.), *nyél* 'nyel' (vö. nyj. *nyél* MTsz.), *nyér* (vö. ÉrdyK. 556b : *nyeer*, nyj. *nyér* MTsz.), *szég* 'szeg' (vö. ÉrdyK. 89 : *zeegh* NySz.), *szél* 'szel' (vö. nyj. *szél* SzamSz.), *vér* (vö. Pesti : NTest, 89 : *weer* NySz., nyj. *vér* MTsz.), *vét* 'vet' (Tel : Evang. II, 494 : *vét* NySz., nyj. *vét* MTsz.) stb.

ë ~ é. A hosszú váltóhang a mai köznyelvben már csak a *tész*, *lész*, *vész* igék alanyi ragozású felszólító mód egyes második személyében fordul elő : *tégy*, *légy*, *végy* ; az irodalmi nyelv ugyanezen igéknek jelentő módú egyes 2. és 3. személyében is ismeri, noha innen már ebben a nyelvrétegben is erősen kiavulófélben van : *léssz*, *téssz*, *lészen*, *tészen*, *vészen* ; ugyancsak előfordul a hosszú váltóhang a *ménni* igének jelentő mód, jelen idejű egyes 2. személyében : *mégy*, *mész*, 3. személyében *mén*. A hosszú váltóhang a régiségben jóval gyakoribb, mégpedig nemcsak az egytagú alakokban ; így pl. CzechK. 7 : *meene*, Pázm : Préd. 188 : *mène*, Ma : Bibl. I, 13 : *méne* (NySz.) stb.

Lehet, hogy ide tartozik a *lel* ~ *lél* ige is, melynek tőhangzója az *ész* nyelvjárások egy részében zárt (másokban nyílt) és a régiségben és egyes nyelvjárásokban csonka tövében hosszú magánhangzót is találunk : pl. C. : *lél*, Pesti : NTest. 25 : *leel* (NySz.) stb. nyj. *lél* (MTsz.). Szintén előfordul hosszú váltóhanggal a *széd*, pl. Bal : CsIsk. 191 : *széd* (NySz.), nyj. *széd* (MTsz., SzamSz.) és a *fed* ige is, vö. nyj. *féd* (SzamSz.), stb.

Ha alapszót és származékot hasonlítunk össze, kiderül, hogy más tőmagánhangzó is (*u*, *ü*, *i*) mutat ilyen váltakozást, pl. *fúr* ~ *furkál*, *furdal*, *húz* ~ *huzigál*, *mulik* ~ *mulat*, *fülük* ~ *fülled*, *gyül* ~ *gyülekezik*, *ír* ~ *irat*, *sír* ~ *siránkozik* stb. Ezekben a rövid váltóhang csak egyes képzős alakokban maradt meg, az igei paradigmában az analógia a hosszú magánhangzót általánosította. Néhány esetben a hosszú magánhangzó az eredeti (pl. *gyül*), és a rövid keletkezett a váltakozó tövűek analógiájára.

E jelenség magyarázata általában ugyanaz, mint a hasonló tőváltakozású névszók esetében. Eredetileg az ige-tövek is magánhangzóra végződtek, szóvégi helyzetben azonban ez a magánhangzó az Árpád-korban eltűnt, és ezzel kapcsolatban a megelőző magánhangzó megnyúlt : tehát *kelü* > *kél* > *kél* ; ragok előtt azonban a tővégi magánhangzó megmaradt és ezért nem történt nyúlás (vö. MHangtört.² 62).

Amikor a régi nyelvben és a nyelvjárásokban az ige többtagú alakjának első szótagjában is hosszú váltóhangot találunk, e jelenség az egytagú, megnyúlt tőhangzójú alakok analogikus hatásának tulajdonítható. Az analógia két ellentétes irányban hat, egyrészt a hosszú váltóhangú alakokból indulva ki, másrészt a rövid váltóhangúakból, mindig azzal a tendenciával, hogy, akár az egyik, akár a másik változat javára, a tőváltakozást kiküszöbölje. A hosszú és rövid váltóhangú alakok között tehát harc folyik, s ebben. ingadozások után, mint láttuk, többnyire a rövid váltóhang győz. a hosszúnak. főleg az irodalmi és a köznyelvben. csak néhány csökevénye maradt fenn.

Nyilván helytelenek és ezért mellőzhetőek azok a régebbi magyarázatok, melyek szerint a tőhangzó eredetileg hosszú volt (SIMONYI: Nyr. IX, 4; TMNy. 243; MÉSZÖLY: Nyr. XXXVII, 294), vagy amelyek a hangváltásban finnugor magánhangzó-fokváltakozás maradványát látják (GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 247). Nem lehetetlen azonban, hogy a *téssz*, *tészen*-féle alakok, eredeti hosszúságot tartalmaznak (I. II, 7).

Valószínűleg nem sorozandó e tőtípusba az *ismer* ~ *ismér* váltakozás, mely nincs egyes, fonetikailag meghatározható esethez és néhány analogikus alakuláshoz kötve, hanem a régiségben végigvonulhat az egész paradigmán, vö. pl. Sylv: UT. I, 134: *esmértelek*, II, 133: *esmértik*; C.: *meg esmérem*; Károli: Bibl. III, 178: *esméretben*; Pázm.: Préd. 59: *isméri*, 64: *isméreti*; Illy: Préd. I, 41: *Megisméré*, I, 112: *megismérte*; Com.: Jan. 67: *által ismérni* (NySz.) stb. A szó eredete ismeretlen lévén, az alakváltozatok keletkezésének oka nem állapítható meg biztosan, de régi adataink nem adnak alapot ahhoz, hogy kiindulópontját a *kel* ~ *kél* típusú tőváltakozásban keressük, bár elméletileg ennek a lehetősége, és a keletkezett hosszú változat analogikus elterjedése sem zárható ki.

Az idetartozó vagy idetartozott igék mind finnugor, illetve ismeretlen vagy legalábbis bizonytalan eredetűek.

Irodalom: BALASSA: TMNy. 66; GOMBOCZ: Alaktan 70–71. § MELICH: EtSz. I, 114; HORGER; MNy. X, 107; SÁMSON: MNy. XLIX, 343

3. A hangzótoldó — hangzóvesztő tövek

Az idetartozó igékben a csonka tő végmássalhangzója előtt egy olyan magánhangzót találunk, mely a teljes tőben hiányzik. Ezek az igetövek tehát megfelelnek a *szerelém* ~ *szerelme-t*, *korom* ~ *kormo-t* típusú névszótöveknek. Pl. *pöröl* ~ *pörlü-nk*, *forog* ~ *forogo-tt*.

A magánhangzót tartalmazó csonka tövet használjuk 1. az anynyi ragozás, jelentő mód jelen idő egyes 2. személyében, pl. *érdemél-sz*, *szagol-sz*, kivéve ha az igető -z képzővel végződik, pl. *szérez-l* ~ *szérez-sz*, *célzo-l* ~ *célza-sz*; váltakozik a használat: *ugor-sz* ~ *ugra-sz*; — 2. az iktelenek jel. mód jelen idő egyes 3. személyében: *éröz, tékeozol*; váltakozik a használat: *inog* ~ *ing*, *dönög* ~ *döng* (egyébként *ng* esetében: *röng, tög, lög, böng* stb.); — 3. a jel. mód jelen idő többes 2. személyében: *kotortok, hímeztek*, az ikések közül néhány igében váltakozhatik a teljes és a csonka tő: *hajlotok* ~ *hajlottok, bomlotok* ~ *bomlottok*; — 4. a többes szám 3. személyében: *szagolnak, sebéznek*, az ikésekben a használat ingadozik: *romlanak* ~ *romolnak, hajlanak* ~ *hajolnak* stb.; — 5. tárgyas ragozásban a második személyű tárgy esetében: *örizlek, tiporlak*; — 6. a múlt idő minden alakjában: *söpörtem, enyelégtél, udvarolt, ebédeltünk* stb., kivételek az egyessz. 3. személyében -g-re végződők, valamint a -z-re végződők nagy része: *csikorgott, jegyzett* (de pl. *határozott, alapozott*), és *termétt*, továbbá néhány ikés ige: *döglött, hajlott* (~ *hajolt*) stb.; — 7. a felszólító módban: *érdeméljek, érdemélj* stb., *érdeméljem, érdeméld* stb. a *csuklik, vonaglik* típusú igék felszólító módja azonban szokatlan; — 8. a feltételes módban: *széreznék, gyötörnél, sebézne* stb. (ritkább: *szérezne, gyötörene*); — 9. a főnévi igenévben: *mozogni, érdemélni, kotorni*, de pl.

fürdeni ~ *fürödni*, *romlani* ~ *romolni* stb.; a határozói igenévben: *buzogva*, *söpörve* stb.; — néhány képző (-*gat*, -*lat*, -*hat* stb.) előtt: *sodorhat*, *jegyezget*, *széretet*, *dörögdögél* stb.

A többi esetben a magánhangzótlán teljes tövet találjuk: *végzék*, *zajgunk*, *pödritek*, *tipró*, *hajlás* stb. Sokszor azonban a teljes töben is mutatkozik a csonka tő jellegzetes magánhangzója, így pl. *kínozom* ~ *kínzom*, *énekélék* ~ *éneklék*, *gázolunk*, *gázoló* (de vö. *gázló* fn.). Néha a keletkezett alakpárok jelentésbeli megkülönböztetésre is szolgálnak, pl. *vádolt* és *vádlott*, *ebédelő* és *ebédlő*, *gázoló* és *gázló*.

Az ilyen töváltakozást mutató igék túlnyomóan származék-igék, mégpedig deverbális -*l*, -*z*, -*r*, -*g*, illetőleg denominális -*l*, -*z* képzővel vagy egy-két olyan képzőbokkal képzettek, melyek utolsó eleme e képzők valamelyike (pl. -*dokol*, -*log*, -*rog*), pl. *öröl*, *hajol*, *éréz*, *mozog*, *forog*, *tipor*, *udvarol*, *kevesél*, *végez*, *poroz*; *haldoklik*, *szédelég*, *tántorog* stb. Az idetartozó nemszármazék-igék is olyan alakúak, mintha e képzők valamelyikét hordanák, pl. a török eredetű *söpör*.

Ámde e képzők nem minden egyes esetben alkotnak olyan származékot, mely ilyen töváltakozást mutat, pl. *hatol*, *kötöz*, *köhög*, *botoz* stb. Lehetetlen rendszerbe foglalni, mely esetekben keletkeznek e képzők odatapadásával hangzóvesztő-toldó és mely esetekben többalakú változatlan tőhangzójú tövek. A jelenség azonban bizonyos fokig függ attól, milyen mássalhangzó-csoportok keletkeznek a teljes töben, így gyakori a váltakozás a következő mássalhangzó-csoportok esetében: 1. bármely mássalhangzó + *l*, pl. *kerepél*, *rabol*, *pótol*, *vádol*, *énekél*, *szagol*, *gyászol*, *mázol*, *másol*, *varázsol*, *tanácsol*, *irigyel*, *érdemél*, *kicsinyél*, *öröl*, R. *ihél* (vö. *ihlet*); 2. *b*, *p*, *g*, *gy*, valamint nazális és liquida + *z*, pl. *sebéz*, *képez*, *végez*, *jegyéz*, *céloz*, *oroz*, *híméz*, *kínoz*, *irányoz* stb.; 3. *p*, *t*, *d*, *g* + *r*, pl. *tipor*, *kotor*, *pödör*, *ugrik*; 4. *z*, *zs*, *j*, (*i*), *n*, *l*, *r* + *g*, pl. *buzog*, *pézség*, *inog*, *zajog*, *enyelég*, *pörög*, de e szabályok sem érvényesek minden esetre, mert különböző irányú analógia-hatások avatkoztak be a fejlődésbe, vö. pl. *enyelgő* ~ *csillagó*, *fejélék* ~ *hajlok*, *örzöm* ~ *urazom*, *gátolsz* ~ *gátló*, *hatolsz* ~ *botlasz* stb. s viszont egyes más esetekben is előfordul a váltakozás, pl. *terém*.

A csonka töben jelentkező magánhangzó rendszeren középső nyelvállású, de van számos kivétel is, pl. *öriz*, *becsül*, *végez* stb.

Az itt leírt jelenségek történeti előzményei kétfélek lehetnek.

A *tékozol* ~ *tékozló* típus

Az idetartozó igék egykor változatlan tövűek voltak, és, mint általában a finnugor szótövek, valaha magánhangzóra végződtek, noha a szó végén ennek a rövid magánhangzónak meglétét adatokkal nem tudjuk bizonyítani megfelelő nyelvelmékek híján. Tudjuk, hogy a szóvégi rövid magánhangzók sorvadásnak indultak, majd a XI—XII. században elnémultak (MHangtört.² 18), e folyamat lezáródása után tehát ezek az igék ragtalan alakjukban két mássalhangzóra végződtek, azaz csonka tövükben hiányzott a ma mutatkozó magánhangzó, pl. DöbrK. 305: *tekozl*, NagyszK. 297: *eltekozl*, Helt: UT. 82: *tékozly*, Kulcs: Evang. 221b: *tékozl* stb., továbbá BécsiK. 129: *Ne tekozlad*. Born: Ének. 489: *ne tekozlya*; Faludi: UE. 282: *tékozlják* stb. (NySz.).

Ugyanílyenek még pl. *csikorog* (vö. BécsiK. 218 : *likorǵ*), *érdēmél* (vö. ÉrdyK. 610 : *eerdeml* NySz.), *éröz* (vö. BécsiK. 113 : *érzhetne*), *fénylik* (vö. JordK. 396 : *feenlnek* NySz.), *gyakorol* (vö. FestK. 12 : *gyakorlyatok* NySz.), *ihl* (vö. DöbrK. 395 : *yhl* NySz.), *ingörél* (vö. Komj : Sz. Pál 35 : *ingörluen* NySz.), *káromol* (vö. MünchK. 28 : *karoml* NySz.), *kóborol* (vö. Helt : Krón. 31 : *koborluán* NySz.), *merészél* (ÉrdyK. 520b : *ne meerezleek* NySz.), *mészárol* (Pesti : NTest. 209 : *mezarlyon* NySz.), *orvosol* (SermDom. : *wruosl*), *országol* (MünchK. 108 : *orzagl* NySz.), *ostromol* (ÉrdyK. 373b : *ostromlya* NySz.), *térdepél* (vö. MünchK. 68 : *terdepluen* NySz.), *undokol* (SermDom. : *onduklya*), *vásárol* (vö. Pesti : NTest. 161 : *wasarlanak wala* NySz.), *vezérél* (vö. Mon : Apol. 431 : *vezerl* NySz.), *záról* (vö. Born : Ének. 298 : *be zarlyac* NySz.), stb., valamint ma is ilyen állapotot mutat a *nemz* ige.

Ha ehhez az újonnan keletkezett tőhöz mássalhangzóval kezdődő rag járult, vagy ha \emptyset ragú alak után mássalhangzóval kezdődő szó következett, hármas mássalhangzótorklódás állott be, pl. BécsiK. 113 : *érzhetne*, Komj : Sz. Pál 35 : *ingörluen*, FestK. 12 : *gyakorlyatok*, Zvon : Post. II, 175 : *vásárlhatnanc* stb.

E nehéz mássalhangzó-torklódás különféle módon oldódhatott föl :

1. A torklódás második mássalhangzója kiesett, pl. ÉrdyK. 553b : *Wdwar-nak* 'udvarolnak', KazK. 151 : *ostromhata*, Tin. 317 : *kóbornak*, VitkK. 51 : *ingeryen*, TelK. 3 : *gakornac vala*, TelK. 7 : *remenuala*, JordK. 887 : *megh karomatol* stb. (NySz.).

E jelenség analogikusan az egész paradigmára kiterjedve eredményezte pl. a mai *zár* (< *zárł-*) igetövet (SIMONYI : Nyr. XXXVIII, 245 ; BÁRCZI : MNy. XLIV, 83).

2. Néhány *-nl*, *-rl*, *-dl* végű igében az *-l* előtt levő mássalhangzó hasonult az *l*-hez vagy kiesett, így pl. JordK. 390 : *meg hasolwan*, Helt : Mes. 338 : *szégyelem*, MargL. 51 : *zegely*, Mel : A. Tam. 81 : *kobollás*, ÉrdyK. 532b : *remeel* stb. Sok esetben e változás analogikusan elterjedt az egész paradigmában, s a töváltakozás megszűnt, így pl. *remél*, *szégyell*, *beszél*, *segél*, nyvj. *ajál*, *pazal* ~ *pazull*, *vásál* stb.

3. Leggyakrabban azonban a csoport első és második mássalhangzója közé ejtéskönnyítő középső nyelvallású magánhangzó iktatódott be, így *érdēmél*, *tékozol*, *ingörél*, *ostromol* stb. Ez a nyelvallapot maradt meg a legtöbbször, és így keletkezett a mai töváltakozás. Az idevágó igeiket tehát méltán nevezhetjük hangzótoldó tövűeknek. (Vö. MHangtört.² 137.)

Az *őríz* – *örzünk* típusa

Az ebbe a csoportba tartozó igeik régen szintén változatlan tövűek voltak, azonban adataink tanúsága szerint ekkor — a *tékozl* típusúakkal ellentétben — mind csonka, mind teljes tövűekben volt egy rövid magánhangzójuk a végmássalhangzójuk előtt. Ilyen pl. az *őríz*, vö. 1211 : *Eurizeu* (OkłSz.), SermDom. : *erizikh*, WinklK. 306 : *örizi*, JordK. 550 : *örzyk vala*, Helt : Kron. 4 : *örüzés* (NySz.) stb. és ma is *örízet*, de TihK. 46 : *örzenunk*, Zrinyi I, 173 : *örzötte* (NySz.) stb. — Ilyenek még *szerez* (vö. TihK. 309 : *zörőzelek* NySz.),

oroz (vö. Vajda : Kriszt. II, 235 : orozó NySz.), *menykezekik* (vö. *menyegző* ~ SermDom. *menkezeyt*, MünchK. *menëkezet* RMNy. III, 62 stb.), *vádol* (vö. DomK. 50 : *vadologyat* NySz.) stb.

Ezekben az igékben a tőváltakozás tehát úgy keletkezett, hogy a teljes tövet tartalmazó ragos alakokban a tő végmássalhangzója előtti magánhangzó a kétnyíltszótagos törvény (MHangtört.² 77) értelmében kiesett, pl. *vádoló* > *vádló*, *vádolott* > *vádlott*. Ezek tehát méltán tekinthetők hangzóvesztő töveknek.

Egyes esetekben az analógia az ilyen módon keletkezett alakokat az egész paradigmában meghonosítja, pl. vö. HB. *tilutoa* ~ JókK. 109 : *megtylta* (NySz.), *tilt*. Más esetekben viszont az eredetibb tőalakulás áll helyre, pl. *gyászoló*, *gyászolod* stb. (vö. Tof : Zsolt. 798 : *gyászló*, Helt : Krón. 110, 45 : *Gyászlod* NySz.). Az is megtörténik, hogy a keletkezett új változat egy-két alakban rögzítődik pl. *vádló*, *vádlott*, de *vádolom*, *vádolunk*. Olykor az analógia-hatás következtében ma is találunk kettős tőváltozatokat ugyanabban az igealakban, mint *érdemelem* ~ *érdemlem* stb., más-kor meg az alakváltozatokat funkciómegoszlás kíséri, pl. *gyakorolt* ~ *gyakorlott*, *vádoló* ~ *vádló* stb.

Néha kellő számú régi adat hiányában nem lehet pontosan eldönteni, melyik csoportba tartozik egy-egy ige. — Azonkívül a ma hangzóvesztő-toldó tövűek jelentős részében e váltakozás nem a vázolt hangtani fejlődés útján, hanem analogikusan jött létre. Újabb keletkezésű igék, mint pl. *bizsereg*, *mocorog* stb. olyan hasonló alakú régebbi igék (pl. *csikorog*) mintájához igazodnak, melyekben a tőváltakozás hangtani úton keletkezett, de régi képzésű igéinkben sem bírt minden esetben a szabályos váltakozás lábat vetni, s ezek közül is több csak későbbi analogikus hatásoknak köszönheti mai tőváltakozását.

Irodalom : SIMONYI : AkNyelv. Ért. XIV/7, 4 kk.; TMNy. 246 kk.; GOMBOCZ : Alaktan 72—82. §.

4. A *v* tövű igék

Egyes igék csonka töve *-ó*, *-ő*, *-i*, *-ú*, *-ű*-re végződik, míg teljes tövűk végmagánhangzója előtt (valamint lappangó teljes tövűkben) egy, a csonka tőben hiányzó *v* jelentkezik, pl. *nő* ~ *neve-l*, *lő* ~ *lövü-nk*, *hí* ~ *hív-ó*. A teljes tő magánhangzójában azonfelül kvantitatív váltakozás is lehetséges, pl. *szí* ~ *szivattyú*, *lő* ~ *lövell*, *fú* ~ *fualom*.

A csonka, tehát *v*-tlen és a teljes, tehát *v*-s tövek megoszlása általában ugyanolyan, mint a többalakú, változatlan tőhangzójú tövekben (I. II, 1), azonban az analógia sok esetben különböző módon megzavarta ezt az állapotot. A fontosabb esetek a következők: 1. A teljes tő *v*-je behatol a csonka tőbe is, pl. *híni* → *hívni*, *hítok* → *hívtok*, *híttam* → *hívtam*. 2. A csonka tő hosszú magánhangzója a teljes tő hatására megrövidül, így pl. *jősz*, *jő*, *jöttem* > *jössz*, *jön*, *jöttem* stb. 3. A csonka tő hosszú magánhangzója a teljes tőbe (és a lappangó teljes tőbe) is behatol, s rendszeren az egész ragozási paradigmában lábat vet, pl. *hívok*, *hívunk*, *hívó* stb., de vö. *hivatal*, *hivatás*, *hivatkozik*, *hivogat*. Azonfelül analogikus hatások következtében teljesen új tőváltozatok is keletkeznek,

melyeket külön csoportokba kell osztanunk (l. II, 5, 6), noha ez új csoportok nem választhatók el élesen a tiszta *v*-tövéektől, mert sok esetben ingadozás van közöttük.

A töváltakozás magyarázata ugyanaz, mint a *v*-töví névszók esetében (l. I, 10). Az ősmagyar γ (< finnugor **k* és * η) és β (< finnugor **m*, **p*, * β) a tövéhangzó korai eltűnése után a szó végére kerülve *-u*, *-ü* félhangzóvá lesz, mely a megelőző magánhangzóval kettőshangzót alkot, s ebből *-ó*, *-ő*, *-ú*, *-ü*, *-i*, (\sim *-é*) fejlődik. Formáns előtt azonban a tövéhangzó megmarad, két magánhangzó között az ősmagyar β *v*-vé fejlődik, a γ viszont kiesik, majd helyét hiátustöltő *v* (β) foglalja el (l. MHangtört.² 91 k., 128, 134, 100). Pl. * $j\beta\beta$ > * $j\ddot{e}u$ (\sim * $j\ddot{u}u$) > $j\ddot{o}$ (\sim $j\ddot{u}$), ellenben * $j\beta\beta\beta$ > $j\ddot{e}v\ddot{s}$ (\sim $j\ddot{i}v\ddot{s}$) > $j\ddot{o}v\ddot{s}$ (\sim $j\ddot{u}v\ddot{s}$), * $f\beta\gamma$ > * fuu > $f\ddot{u}$, de * $f\beta\gamma\beta$ > fus > $fuv\ddot{s}$.

Az idetartozó igék három csoportba oszthatók a *v*-t megelőző magánhangzó nyelvéllása szerint.

1. A *v* előtt a teljes tőben a magánhangzó alacsony nyelvéllású. Pl. *ró*, *vö*. DöbrK. 266 : *meg ronaiak*, Tin. 109 : *felróttak* ; Helt : Krón. 203 : *róni*. Mes. 221 : *róiác* (NySz.) stb. \sim 1544 : *rauasra* (OkISz), MA : *ravom* ; Pázm : Préd, 121 : *ravás*- stb. (NySz.) stb. — Ugyanilyen még a *nő* ige (*vö*. JókK. 79 : *new* (NySz.) \sim BécsiK. 244 : *felneue*). Mindkét ige teljes tövébe a csonka tő hatására középső nyelvéllású labiális magánhangzó került : *rovok* (*vö*. már DöbrK. 266 : *rovás* NySz.), *növök* (*vö*. már Mel : Szt. János 400 : *nőwánk* NySz.), úgy hogy a mai nyelv szempontjából mindkét ige inkább a következő csoportba tartoznék (e csoport analógiás hatása szintén közrejátszhatott a mai helyzet kialakulásában), s ma már csak egyes származékok őrzik az eredeti hangváltakozást, így *ravatal*, *nevel*.

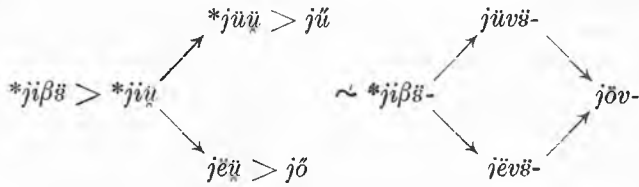
A fejlődés tehát : * $r\alpha\beta\beta$ > * $r\alpha u$ > rou > $r\ddot{o}$ \sim $r\alpha\beta\beta$ > $rav\ddot{s}$; * $ne\beta\ddot{u}$ > * $ne\ddot{u}$ > $n\ddot{o}$ \sim $ne\beta\ddot{u}$ > $nev\ddot{s}$.

2. A teljes tőben a *v* előtt középső nyelvéllású magánhangzó van (ez azonban gyakran váltakozik nyelvjárásokban magas nyelvéllású magánhangzóval), a csonka tő *-ó*, *-ő*-re végződik (gyakran nyelvjárásokban \ddot{u} -vel váltakozva), pl. $j\ddot{o}$, *vö*. JókK. 60 : *eleue yew*, 105 : *el yewnek*, 15 : *yewtem*, *yewnye* 86 : *yewne* (Nyvemlt. VII); MünchK. : *ip ki*, *ipnec*, *ipnenec* (RMNy. III, 18, 32, 17), BécsiK. 32 : *ipz*, 2. *ipzoc* ; VirgK. 2 : *Ywtem*, 112 : *Jwnek vala* ; KulcsK. 101 : *Bel yw* ; SándK. 2 : *be iw* ; JordK. 360 : *ywny* ; Mel : Szt. János 407 : *iezte* stb. stb. (NySz.) \sim MünchK. : *ipwetelednec* ; (RMNy. III, 67), BécsiK. 174 : *bèiquèndéz* ; ThewrK. 157 : *Yowók* ; ÉrsK. 1, ÉrdyK. 330 : *yewe*, 528 : *yewó* ; JordK. 375 : *yewók* stb. stb. (NySz.). — Ugyanígy *ló* (*vö*. pl. GuaryK. 15 : *lút* \sim 1220 : *Luweu* (VárReg. 59.§) ; *szó* (*vö*. pl. JókK. 140 : *zewny* \sim TelK. 36 : *zoue* NySz.) ; továbbá az *ó* \sim *óvok* (l. II, B, 15). Idetartozik a nyelvterület egy részén a régiségben és ma is a *nyű* ige *nyő* alakváltozata (*vö*. pl. 1571 : *el nyöheth* OkISz. \sim SermDom. : *ky newitekh*, régebben idetartozott a *fő* ige is, ma már inkább az *l*-lel váltakozó *v* töví igékhez tartozik (l. II, 6).

A *v* előtti tőmagánhangzó lehetett eredetileg is középső nyelvéllású, vagy pedig eredetileg felső nyelvéllású volt és a nyíltabbá válás során lett középső nyelvéllásúvá.

A *jön* elvonás a többsz. *jönnek*-ből, ez pedig a régebbi *jőnek*-ből a *monnek* analógiájára alakult, éppígy *jőni* \rightarrow *jönni* (*vö*. *menni*), *jőnek* \rightarrow

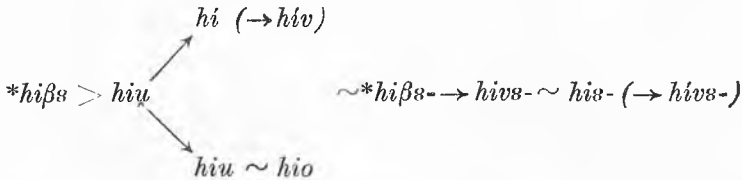
jönnék (vö. mennék), majd ez alakok hatására *jőtem* → *jöttem*, *jötök* → *jöttök*, stb. azaz a hosszú *ő* a paradigmából úgyszólván teljesen kiavult. A fejlődés tehát a következő:

3. A teljes tőben a *v* előtt magas nyelvéllású magánhangzó van. Ilyen pl. az irodalmi és választékosabb köznyelvi *hi* ige, vö. MargLeg. 2: *hi vala*, JordK. 416: *Hyd elöwe*, 724: *hywan*, TihK. 84: *megh hiña*, ÉrdyK. 345: *hynya*, Sámb: 3 Fel. 757: *Hihatsza*, Kár: Bibl. I, 456: *hilac* stb. ~ ÉrsK. 266: *hywom*, ÉrdyK. 61b: *hywangya*, 343: *ky hywa*, Tel: Evang. I, 389b: *hiuattatic* (NySz.) stb.; *szi*, vö. pl. Veresm: Lev. 412: *bészitt*, Páp: KeskUt. 48: *szi* ~ DebrK. 39: *kih ziua* stb.¹ (NySz.). A régi nyelvben előfordul a csonka tőben a *hiu*, *hio* kéttagú változat is, pl. JókK. 38: *hyutanak*, *hyutatyk* (Nyvemlt. VII.), SermDom.: *hiw*; BécsiK. 3: *hyonotoc*, *hiotoc*, 18: *még-hionioc*, 39: *hiutmeg* (Új Nyelvemlt.); MünchK.: *hiuttam* (RMNy. III, 19), vö. ma is Székelyföld: *hivu* 'hi' (MTsz.). Azonfelül már a régi nyelvben, de ma is a kevésbé gondos köznyelvben és nyelvjárásokban a *tő v*-je *j*-vel (vö. pl. Born: Préd. 21: *hiyni* NySz.), sőt *l*-el is váltakozhatik (l. II. 5, 6). — Ilyen még *ri* (vö. pl. JordK. 140: *reenak* NySz. ~ SermDom.: *reuo*, DöbrK. 90: *rivod* NySz., továbbá BécsiK. 210: *reio* 'ri' (Új Nyelvemlt.), Balassa: Ének. 3: *reu* NySz.); *si* (vö. Helt: Mes. 50 b: *sini* ~ Mon.: Képt. 313: *reuo-siuo* NySz. stb.); *vi* (vö. pl. Sylv: ÚT. II, 115b: *Vytok* NySz. ~ BécsiK. 13: *ki viua*, továbbá BécsiK. 16: *vyovan*, 18: *vyot* Új Nyelvemlt., Helt.: Kron. 96 b: *viyu* NySz. stb.).

Régebben ebbe a csoportba tartozott a *bújik*, *fúj* ige is, de a fentiekben az analógia szintén erős eltolódásokat idézett elő, pl. *szij*, *sziv*, *vív*, *rij* stb. nyelvjárási, sőt részben (*sziv*, *vív*) köznyelvi alakok is.

A fejlődés tehát:

Irodalom: SIMONYI: TMNy. 254—8; KRÄUTER: NyK. XLII, 317; MNy. IX, 74; GOMBOCZ, Alakt. 84—85; PAIS: MNy. XLVIII, 128.

¹ A régiségben és a népnyelvben a *sziv*-tőnek *szov*-változata is van, vö. pl. Helt: Bibl. IV, 36: *elszouárkozuán* (NySz.), és igen gyakran *szovárvány*, pl. MünchK.: *szouaruant* (RMNy. III, 120), nyj.: *szovárvány*, *szuárgyán* (MTsz.).

5. A *j*-vel váltakozó *v* tövű igék

Az idetartozó igék egyszerű *v* tövű igékből fejlődtek, s a tőváltakozás gyakran ingadozik a különböző nyelvszinteken a két típus között. E csoport igéiben a teljes tőben a *v* oly módon váltakozik a *j*-vel, hogy az igeragozásból a *v*-s alakok már szinte teljesen eltűntek és inkább csak a származékokban (főleg névszói származékokban) élnek, viszont a *j* a *v*-tlen csonka tőben is jelentkezik, tehát a tőváltakozás megszűnőfélben van, azaz az igetövek átalakulóban vannak. Ilyen pl. a *fúj* ige, ez régen az egyszerű *v* tövű igékhez tartozott — vö. pl. BécsiK. 115: *fu* (Új Nyvemlt.) stb. ~ Helt: Bibl. I, A3: *Be fuua* (NySz.) — azzal a különbséggel, hogy a *v* teljes tőben is gyakran hiányzott — vö. pl. BécsiK. 287: *fuallottam*; PozsK. 44: *Fwa*; ÉrsK. 93: *megh fua*; Tel: Fel. 68: *fuunk* stb. (NySz.) —, minthogy a *v*, mely két magánhangzó között általában kieshetik, *u* és *ü* után a nyelvterület jelentékeny részében hangzóközi helyzetben már igen régen eltűnt (MHangtört.² 136); az irodalmi nyelvben mint régies alak még felbukkan a *fú*, továbbá vö. *fúvó*, *fuvall*, *fuvalom*, *fúvás* stb., az élő köznyelv azonban már általánosan a *fujok*, *fuj*, *fujtam*, *fújó*, *fujdogál* stb. változatokat használja. A *fuj* tő a XVI. századtól mutatható ki, vö. pl. Kár: Bibl. I, 633: *fuy*, Mad: Evang. 429: *Fúy*, DBenkő: Flór. 148: *fújtatván*, Pázm: Préd. 63: *fel-fújnak*, 1222: *fújton-fújja* stb. — Idetartozik még *bújik*, ritkán *búvik*, de vö. pl. *búvóhely*, régen pl. VirgK. 31: *buth* ~ WeszprK. 49: *buuek* ~ NagyszK. 166: *buec*, de már Helt: Mes. 383: *Bebúiec*; Born: Préd. 16: *buiasa* 'bujása'; Com: Jan. 16: *el bujanak*; Gér: KárCs. IV, 503: *elbújt*; Pós: Választ. 165: *bujni* stb. stb. (NySz.). A pongyolább köznyelvben ebbe a csoportba sorakozik a *hi* ~ *hij* ige is — vö. Born: Préd. 21: *hiyni*; Ma: Scult. 729: *hijnája*; Matkó: BCsák. 24: *hij* (NySz.), — továbbá nyelvjárásokban *rij* (vö. Fal: BE. 574: *rij* NySz.), *síj*- (vö. *sijanni* MTsz.), *szíj* (vö. Kár: Bibl. I, 537: *fel-szihattya* NySz.), sőt *vij* (vö. Ma: Scult. 401: *vinyi* NySz.).

A *j*-s tőváltozat úgy keletkezett, hogy a hangzóközi *v* kiesése után jelentkező hangrést hiátustöltő *j* enyészttette el: *fuok* → *fujok*, s innen a *j* mindjobban elterjedt az egész paradigmában.

6. Az *l*-lel váltakozó *v* tövű igék

Ezek ugyancsak egyszerű *v* tövű igékből fejlődtek, s bennük az *l* nemcsak a *v*-vel váltakozhatik, hanem a csonka tőbe is behatol. Az irodalmi és a választékos köznyelvben csak a *fő* ~ *fól* tartozik ide, vö. *fő* ~ *fól*, *főtt* ~ *fölt*, *főnek*, *fővő* ~ *főlő*, de csak *főtlen*, *fövetlen*, *föz* stb.; az *l*-es alakok a XVIII. századtól mutatkoznak — vö. pl. Bíró: Angy. 327: *fölt hus* (NySz.). Alacsonyabb nyelvszinten előfordul a *nől*, *nyől* 'nő', *nyől* 'nyű', *hil*, *szil* is.

Lehetséges, hogy ezekben vagy egy részükben az *l* képzőelem, valószínűbb azonban, hogy az esetek nagy részében hibás regresszió eredménye. Az azonoszótagú *l* kiesésével *volt* → *vót*, *zöld* → *zód*, *tilt* → *tít*-féle alakpárok keletkeztek, melyek közül a hagyományos *l*-es alak hatott választékosabbnak. Ezek mintájára került be hosszú magánhangzó után az *l* olyan esetekben is, amikor nem volt a szóban etimologikus, pl. *bódog* → *boldog*; így keletkezett a *fő* → *fól*, *szí* → *szíl*, meglepő csak az, hogy a magánhangzó az *l* előtt is hosszú maradt, bár ez sem példátlan, ha az analógia a hosszú magánhangzót támogatja, vö. pl. *erőködik* → *erölködik*. Az *l*-es változat keletkezése kiindulhat hiátustöltő

l-ből is (ABAFFY ERZSÉBET: MNy. LI, 213), tehát *szívol* > **szílok* > *szílok*; az ilyen szerepe mindenesetre hozzájárulhatott az *l*-es változatok terjedéséhez és megerősödéséhez. Néhány esetben a régi nyelvjárási alak a képzős magyarázatot támogatja, így r. *szívol*, nyvj. *szívíl* 'vág, hasít' (MTsz. *szíl*) (vö. BEKE, Nyr. LXXV, 473; PAIS, MNy. XLVIII, 129; BENKÓ: MNy. LI, 330).

7. Az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék

Ebbe a csoportba ma a következő 7 ige tartozik: *tész, lész, vész, észik, iszik, hisz, visz*. Régebben ide tartozott az *óvni* (*óni*) ige is, mely ma ingadozik a tiszta *v* tövű típus — vö. *ó, óttam, óni* stb. ~ *óvok* stb. — és a változatlan tövű típus között — vö. *óv, óvtam, óvni* stb. —, pl. JókK. 121: *ozy[a]jula* (Nyvemlt. VII.); Mel: Sám. 79: *meg nem oszod*, MA: *oszsom, magam oszom* stb.

Ez igékben a következő tőváltozatokat találjuk: 1. *sz-es* tő a) magánhangzós végű (teljes) tő: *lészē-k, tészē-m, vészū-nk* stb. b) mássalhangzós végű (csonka) tő: *lész, tész, vész, lész-nek, tész-nek, vész-nek*, 2. tiszta magánhangzós tő, a) rövid magánhangzóval: *lē-tt, vi-tet, i-tal* stb., b) hosszú magánhangzóval: *lé-t, vé-t, té-tet* stb., *lő-n* ~ r. *lé-n, lű-n, vő-n* stb., 3. *v-s* tő (magánhangzós végű teljes és *v-re* végződő csonka): *év-ék, ivo-tt, lēv-ó, vēv-és* stb.

Az *sz* ez igéknek csak a jelentő mód jelen idejű alakjaiban mutatkozik, tehát jelenidő-jelnek tekinthető, legalábbis a nyelvfejlődés egy korábbi szakaszában (HUNFALVY: NyK. V, 361), s eredetére nézve azonos a finnugor **s*-re visszamenő *-sz* gyakorító képzővel: vö. *vonsz, úszik, legelész, kotorász* stb. (BUDENZ, UA. 32, 352). E gyakorító képzőből az időjel a következő módon fejlődött. Volt egy olyan ősi nyelvallapot, amikor a mozzanatos alapjelentésű igeinek pusztá töve befejezett cselekvést (majd innen múlt időt) jelentett, a gyakorító-folyamatos alapjelentésű igeinek pusztá töve viszont befejezetlen cselekvést (majd innen jelen időt) fejezett ki. Hogy tehát gyakorító alapjelentésű igével befejezett (múlt) cselekvést lehessen kifejezni, az igeinek mozzanatosá kellett átalakulnia mozzanatos képző hozzátapadásával, viszont a mozzanatos alapjelentésű ige úgy fejezhetett ki befejezetlen (→ jelen idejű) cselekvést, ha gyakorító képzővel folyamatos jelentésűvé alakult át. (Az *sz-es* tövek keletkezését jóval fiatalabbnak tartja SÁMSON EDGÁR: MNy. XLIX, 344.).

Nagyjában így áll ez ma is egyes szamojéd nyelvekben, vö. pl. *noham* 'megizzadtam' időjel nélküli pusztá tövből ~ *nohambidm* 'izzadok', a *-bid* gyakorító képző; viszont a folyamatos alapjelentésű ige pusztá töve praesens-tő, pl. *jilem* 'élek' man *jilemanz* 'éltem', noha itt ma már nem mozzanatos képző a formáns.

A fejlődés során az ige alapjelentésének szerepe háttérbe szorul, s így az alapjelentéstől függetlenül találunk az említett tövekben jeltelen elbeszélő múltat — pl. *lőn, tőn, vőn* — és gyakorító képzőből fejlődött időjellel alakult jelent: *tē-sz, lē-sz, hi-sz* stb. Hasonló a helyzet a déli osztyák nyelvjárásokban, vö. pl. *tewəm* 'ettem', *wəiəm* 'vettem' (pusztá tő + személyrag), *tētəm* 'eszem', *wətəm* 'veszek'; ezekben a jelenidő-jel, a *-t-* eredetileg gyakorító képző (GYÖRKE: NyK. LI, 54).

Rógen az *-sz* jelenidő-jelként olyan igében is előfordul, melynek *v-s* változata nincs vagy kivételes, így pl. JordK. 680: *le metzy* (NySz.);

BécsiK. 25 : *èlmèèci* stb. ~ BécsiK. 38 : *èlmètue* (Új Nyvemlt.); MünchK. *mèd èl, èlmètto* (RMNy. III, 53, 234); ÉrdyK. 131 : *el metewtt* (NySz.) stb., később azonban az *sz* az egész paradigmában elterjedt, de még ma is : *metél*. Ugyanígy a *tetszik* ige, vö. BécsiK. 31 : *tèccikuala* (Új Nyvemlt.), VirgK. 24 : *meg teczyk* (NySz.) stb. ~ MünchK. *tètetuala* (RMNy. III, 18), ÉrsK. 60 : *megtetny*, DebrK. 629 : *tetek* (NySz.); ámde az analógia már a kódexek korában megzavarja ezt az állapotot : eleinte gyakori a jelen idő -sz nélkül, pl. MünchK.: *tètic* (RMNy. III, 53), CzechK. 53 : *Meg tetyk* (NySz.) stb., majd a XVI. századtól ellenkezőleg az *sz* elterjed az egész igében, de vö. *tefő, tettet*. Nyelvtörténeti korban már ki nem mutatható az *sz* időjel-szerepe a *játszik* igében (vö. *játék*).

Mintthogy az *sz* időjel-funkciója elhomályosult, újabban megjelenik néhány származékban is, így *iszogat, észéget, iszos* (Gvad : RP. 251 NySz.), *észre vészéget* (1761. NySz.).

Az irodalmi nyelvből is kiavulófélben levő elbeszélő múltban *evém, levél, veve, ivánk, hívétek, vivének*-féle alakokat, tehát *v-s* tövet találunk, csakúgy, mint néhány származékban : *levő, vevő, tevődik, tevékeny*, nyvj. *vivél* (MNSz.), valamint az *eszik, iszik* ige befejezett múlt idejének egysz. 3. személyében : *ivott, evett* (nyj. *itt, étt* is). Régebben az elbeszélő múlt itt említett alakjai helyett rövidebb alakokat találunk, mint *tők, től, tón, tőnk* stb. Ez utóbbiak nem lehetnek összevont alakok, amint régebben gondolták (SIMONYI : TMNy. 259), minthogy időben jelentékenyen megelőzik amazokat.

Vö. pl. JókK. 18 : *tewk* (Nyvemlt. VII), JordK. 625 : *teek*, Sylv : UT. I, 119 : *tűk*; ThewrK. 111 : *theel*; CzechK. 31 : *tól* (NySz.); JókK. 3. *tewn* (Nyvemlt. VII), JordK. 358 : *theen*, ÉrdyK. 339 : *teen*; ÉrdyK. 516b : *teenk* (NySz.); ÉrsK. 82 : *thetek* (Nyvemlt. IX), VirgK. 38 : *tűtek* (Nyvemlt. III.); BécsiK. 16 : *tönc* (Új Nyvemlt.), ÉrsK. 109 : *Thenek*, MargL. 154 : *tevnek*, VirgK. 52 : *Tűnek*; ÉrdyK. 341 : *teelek* 'tevélek'; 115b : *teem*; ÉrsK. 64 : *tőd* (NySz.) stb. stb. Nehéz megítélni a Zrínyi II, 15 : *té* (NySz.) 'tevé' alakot; ez lehetne fennmaradt régiség (**tēn* > **tēi* > *té*), de kései és elszigetelt előfordulása miatt talán inkább a *tevé* változatnak az összevonása. — Ellenben elég korán megjelennek a mai (illetőleg közelmúltbeli), *v-t* tartalmazó változatok is, így pl. ÉrdyK. 493 : *Teweel*, VirgK. 34 : *teue* stb. stb. (NySz.). — Nagyjában ez a helyzet a többi idetartozó igében is : *hín, hűn, vín, vőn, hínek, hűnek, vínék, vőnek*; az *észik* ige elbeszélő múltjában **ők* változatra nincsen példa, de megvan az *ól* (Heyden : PuerColl. 28 : *eul* MELICH kiad.) és a tárgyas *öm* (pl. Helt : Bibl. B : *óm* NySz., DöbrK. 478 : *óóm* Nyvemlt. XII). Az *ön* (pl. DöbrK. 187 : *meg ön*, Pesti : Fab. 14 : *meg eun* NySz.) mellett gyakori az *ikes evék* (már HB. : *evéc*), és az *őnek, űnek, ének* (vö. pl. JókK. 99 : *eunek*, JordK. 403 : *eenek* stb. NySz.) mellett ennek megfelelően az *evének*. Az *iszik*, mely az egyetlen veláris hangrendű ebben a csoportban, ugyancsak már vegyes, átmeneti állapotot mutat a kódexekben, pl. ÉrdyK. 309 : *yutok* többes 2. szem. (Nyvemlt. IV), BécsiK. 175 : *megiunac* (Új Nyvemlt.). MünchK. : *yunac* (RMNy. III, 115), DöbrK. 446 : *yionak* (Nyvemlt. XII); JókK. 153 : *yum* (NySz.) tárgyas egyes 1. szem., DöbrK. 478 : *yom* (Nyvemlt. XII) stb. Ezzel szemben VirgK. 46 : *iuek* alanyi egyes 3. szem., TelK. 289 : *Iuank* (Nyvemlt. XII) stb.

Ámde az eredetibb *tők, től, tön* típusban is benne rejlik a *v*-nek megfelelő régibb *ü* (*u*), hiszen a hosszú *ő, ű, sőt í* (valamint a kétszótagos *iu, io*) régebbi *ü-s* (*u-s*) diftongusból keletkeztek, vö. pl. HB.: *ievn*. Ez az *-u, -ü*, melyben sokáig időjelet láttak (vö. KRÄUTER: NyK. XLII, 332), kétségtelenül a többé tartozik, vö. pl. f. *teke-* ~ m. *tévš-* (a finnugor intervokális *k*-nak az ősmagyar *γ* felel meg); o. *liu-* 'eszik', *läšät-* 'etet' stb. A finnugor nyelvek tanúságán kívül, melyek szerint minden idevágó igének tövében — a *lë-* kivételével — kimutatható a magyar *v, u, ü*-nek megfelelő hang, az *u, ü*-nek a többé tartozását támogatja az a meggondolás, hogy ugyanezeknek az igéknek a jelen idejében viszont van időjel, márpedig, mint láttuk, az időjeles jelenidő mellett természetes az időjeltelen múlt idő. Kétségtelen tehát, hogy a magánhangzós és a *v-s* tő váltokozása igen ősi, de keletkezésének az oka homályos

Újabbán SÁMSON EDGÁR a *v*-tlen tövek keletkezését úgy magyarázza, hogy már az ugor kor elején a γ^1 (< fgr. **k*), nyomtalanul el is enyészhetett (vö. pl. m. *két*, o. *kat* ~ f. *kaksi*), az ilyen módon keletkezett tőpárokat a nyelv fölhasználhatta funkció-megkülönböztetésre (MNy. XLIX, 343). A kérdés azonban mind hangtani (a **k* > γ fonetikai helyzete, a **k* > γ változás ideje stb.), mind alaktani szempontból tüzetesebb vizsgálatot igényel (vö. még HORGER: MNy. XXIII, 497; HORVÁTH KÁROLY: NyK. LIII, 254).

A *tévék, tévél*² stb. ragozási típus kialakulására több magyarázat van. Általában az egyszerű *v* tövű igék elbeszélő múltjának, tehát a *jövék* stb. alakoknak analogikus hatására gondoltak. Valószínű, hogy itt több indukáló alakból kiindult, konvergens analógia-hatások működtek, és a rendszerkényszer — az *-é, -á* általában az elbeszélő múlt szokásos jele — igen jelentős szerephez jutott. Először valószínűleg a tárgyas ragozás egyes 3. személyében vetett lábat ez az analógia: **tëyé* > **tëé* > *tévé*, vagy **tëü* + *é* > **tëbé* > *tévé* fejlődési sorokon át. Ebben segíthetett talán a HB.-ben adatolt *terumteve, feledeve, veteve* (olv. *terümtëbé, feledëbé, vetëbé* < **terümtëé, *feledëé, *vetëé*). Ez utóbbiakban az elbeszélő múlt *-é* jele, mely voltaképpen már a tövégi magánhangzót is tartalmazza — *é* < *ši*, hol a tulajdonképpeni időjel csak *i*, az *š* a tövégi rövid magánhangzó — újból a teljes, magánhangzós végű tőhöz járul, mert a nyelvérzék az egész *é-t* érezte időjelnek: tehát *feledëé*, s hézagöltő β (> *v*)-vel *feledëvé*. Ezzel lehetővé vált az alanyi és a tárgyas alakok megkülönböztetése, mert a régebbi *feledé* alak közös volt az alanyi és a tárgyas ragozásban (az *-é* a XIII. század előtt nem rövidült meg). (Később olyan nehézkes tárgyias alakok, mint *feledëvé*, melyek talán különben is csak szűkebb nyelvjárási alakok voltak, kiavultak a nyelvből, mert a véghangzók megrövidülése során keletkezett *feledé* ~ *feledë* alakpár funkcióhasadással alkalmassá vált az alanyi és a tárgyas ragozás megkülönböztetésére és fölsőlegessé tette az esetlenebb *feledëvé*-féle formákat.) Az ilyen *feledëvé* típusú tárgyias alakok analogikus hatásával egy irányban működött a tiszta *v* tövűek mint *szövé, lövé* stb. analógiája is, s ebbe az irányba terelte a fejlődést a

¹ Vagy esetleg még az előzménye, a **k*.

² Hogy mi volt a *tévé* alak megszületése előtt az egyes 3. személyű tárgyias forma, azt nem tudjuk. Talán **tëy, *tëü*-féle, s ezt igazolhatná a Zrínyinél található *té* (< **tëé* < **tëü*), ha kései előfordulása nem az összevonásos magyarázat felé (*té* < *tévé*) billentené a mérleget. Lehet, hogy a *tëün* volt a közös alanyi és tárgyias alak, vagy *tëü* és *tëün* egymás mellett éltek, de még funkcióban nem váltak el egymástól.

rendszer kényszere is, hiszen az igék óriási többsége az elbeszélő múlt tárgyias ragozás egyes 3. személyében *-é*, *-á*-ra végződött, s az időjeltelen cíbeszélő múltak már csak csekély számú maradványokként tengődtek. Így keletkeztek előbb a tárgyias *tévé*, *vivé* alakok, majd ezekből a *-vé* lassan elterjedt az elbeszélő múlt többi személyében mind az alanyi, mind a tárgyias ragozásban. E föltevéis az új alakok keletkezésének idejét adatainknál jóval régebb korbá (mindentetre a XII. századnál korábbi időkre) veti vissza, s ezt támogatja az a körülmény, hogy ez az újítás szórványosan már igen korán jelentkezik, így HB.: *evoc*², JókK. 23 : *tewue* (Nyvemlt. VIII), BécsiK. 99 : *teuenc* (Új Nyvemlt.), ÉrdyK. 543b : *teweek* (NySz.). Az új változat természetesen csak lassan szorította ki a hagyományos formákat, pl. a *lön*, *tön* stb.-t még a közelmúlt irodalmi nyelve is használta, sőt más személyekben is előfordul a régebbi változat, pl. Arany : Toldi II, 12 : „Béresek között is *töl* cudar csihésnek.”

A melléknévi igenévben ma rendszeren a *v-s* tövet találjuk, ez azonban nem okvetlenül az eredetibb, pl. *hívő* ~ *hű* < *hiū*, vö. 1138/1329 : *Numhiu*, *Nemhuu* ; 1240 : *Numhyv* (OkI Sz.); *óvó* ~ *ó*, vö. 1300/1323 : *Asgutherdewow* ; 1318 : *Themlechow* (OkI Sz.), ilyenek még (az egyszerű *v-t*ű *tű*, *tő* alakok, a *tövik* 'szúr' ige melléknévi igenévét nem számítva), *vő* (*-vevő*), *kesztyű* < *kez* + *těj* 'tevő'. — A két alak viszonya magyarázható a hosszabból egyszerezéssel, pl. **vēūēū* (*βēβēū*) > *vēū* > *vő*, s ez esetben a *v-s* tövet kellene e rövidebb alakok őséiben is látnunk ; de magyarázható azzal a minden nyelvben mutatkozó tendenciával is, mely a túlságosan rövid szavak megtestesítésére irányul, a jelen esetben ez a rövidtől keletkezett és a fejlődés során túlságosan megrövidült alakok helyettesül a hosszabb, *ū*, *ū-t* (~ *v-t*) tartalmazó töből való újraalkotással történt ; e magyarázat szerint tehát ellenkezőleg, a rövidebb töből való képzés az eredetibb.

Az *-nd* időjelű alakokban a Bécsi és a Münchener kódexig a *v-t*len alakokat találjuk, így HB.: *emdul* ; BécsiK. 35 : *tēndi*, 5 : *lēnd*, 111 : *ēluēndic* (Új Nyvemlt.) ; MünchK.: *vēnd* (RMNy. III, 103), ellenben már a JókK.-ben jelentkezik a kéttagú *lēnd*, *lējēnd* típusú alakok — pl. JókK. 105 : *teyēndetek*, 110 : *leyēndnek* (NyK. XLII, 194, 186) — és a *tész*, *lész*, *vész* ige kivételével a többi négy ige *-nd* jeles alakja kéttagú a Bécsi és a Münchener Kódexben is, pl. MünchK.: *viēndne*, *ēiēndic*, *ēiēnditec*, *yangatoc* stb. (RMNy. III, 112, 204, 205). Az egytagú alakok kétféleképpen magyarázhatók. Az egyik szerint az időjel eredetileg a rövidebb *tő*höz járult, pl. *le-nd*, minthogy azonban történeti adataink szerint itt nyílt *e-t* (BécsiK., MünchK.: *ē*), sőt hosszú nyílt *ē-t* (Sylvester : *ē*) találunk, *ē* > *e* változást, sőt nyúlást kellene feltennünk. Ez kevésbé valószínű. A másik magyarázat a hosszabb, *-y*, *-ū-s* töből indul ki : *lēpe-nd* vagy *teyēnd* > *teēnd*, majd a hangzóközi *β*, *γ* kiesésével összevonást tesz fel, mely tudvalevően két rövid magánhangzó találkozásakor a másodikkal azonos színezetű hosszú hangot eredményez. A *leēnd*-féle alakok persze lehetnek analógikus újraalkotások is : a nyelvérzék időjelnek az *-ēnd*-et érezte (pl. *szereēnd*), melyben a harmadik *e* voltaképpen tővégi illetőleg képzővégi magánhangzó) és ezt kapcsolta a *tő*höz : *lē-ēnd*.

² Az ikés ragozású egyes 3. személy azonos a tárgyias többes 3. személlyel, vö. *eszik*, *evők*, *ennék*, *török*, *hallik* (~ *hallják*).

Föltűnő a XVI. században a nem őző nyelvjárásokban is a *tött, lött, vött, sőt tütt, lütt* alakok sűrű előfordulása. Ezek talán a két eltérő töből képzett, és így egy időben párhuzamos múlt idejű alakok, tehát pl. *téüt > töt* (vö. KönT.: *levt*; JókK. 25: *teutem*, 102: *tewt*; BécsiK. 196 és MünchK.: *töt*, Új Nyvemlt.; RMNy. III, 56) és a *tet(t)* (vö. pl. LobkK. 163: *tetel*) kiegyenlítődésekből keletkeztek.

A *tenni, hinnél* stb.-féle alakok *nn*-je geminációval keletkezett.

A *tégyek, tégy, tégyen, légyék, légy* stb. alakok *gy*-je igen nehéz kérdést ad föl. LOSONCZI az egytagú *-d* végű igék, mint *ad, fəd, szəd*, analogikus hatására gondol, ezek felszólító módja ugyanis szerinte eredetileg *szégy, agy, fégy*-nek hangzott (MNY. XXI, 44; elfogadja HORVÁTH KÁROLY: MNyTK. 61. sz. 28 és PAPP ISTVÁN: FUF. XXXII, 287). Ámde a *d+i* (*j*) kapcsolatból rendszeren *ggy* keletkezik, s hogy ez igen régi, azt igazolja HB.: *oggun, Wimagguc, kegiggen* stb., valamint a *t+i* (sőt az *n+i, l+i*) párhuzamos fejlődése. Mindez arra mutat, hogy a *d* és az *i* között kölcsönös hasonulás állt be, tehát *ggy* keletkezett, azaz az *ad, szəd*-féle igék eredeti felszólító módja *aggy, szégggy*-nek hangzott azon források tanúsága szerint, melyek a geminációt következetesen jelölik. Lehetséges, hogy a *tégyek, légyen*-féle alakok a *té-je-k, lé-jé-n j*-jének affrikálódásával keletkeztek (BEKE: NyK. LII, 306; PAPP ISTVÁN i. h.: másképp JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXIV, 215). Ezekről is eltér azonban a *higgyek, higgy ggy*-je. Ez talán a vele asszociatív kapcsolatban levő *tudjak* analógiájára alakult (BÁRCZI: MNy. LIII, 127).

Hosszú magánhangzós *v*-tlen tövet találunk a felszólító mód egyes 2. személyében a *tégy, légy, vígy, végy* példákban, a határozói igenévben: *véve, téve, a tét, lét, ét, tétel, létel, vétel, tétlen, vétlen* származékokban. Változhatnak a hosszú és a rövid magánhangzó egyéb alakokban is, pl. *lészén, légyén, lévő, lévő ~ lész, légyén, lévő, lévő* stb. E hosszúságok valószínűleg másodlagosak (a hangsúly hatására történt nyúlások, vagy az így keletkezett hosszúk analogikus hatásának eredményei), nem pedig az eredeti hosszabb *tő* kettőshangzójának egyszerűsödései (*tēü > tēi > tē-*), ez esetben ugyanis a *lészén, tégyek* volnának az eredeti alakok; a *lészén, tégyek* stb. rövid magánhangzóját azonban rövidüléssel nehéz volna magyarázni. Az, hogy ezek az alakok eredetileg kettős töből (*tēü*- és *tē-*) párhuzamosan képződtek volna, nem valószínű.

Irodalom: BUDENZ, UA. I, 32; SIMONYI: TMNy. 258 kk.; KRÄUTER: NyK. XLII, 317; MNy. IX, 74; PÁNYI: NyK. XLII, 174; LOSONCZI: MNy. XXI, 45; GYÖRKE: NyK. LI, 54 kk.; JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXIV, 215 kk., Gombocz, Alaktan 88—95. §.; PAIS: NyK. LII, 291.

8. Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igék

Az ebbe a csoportba tartozó igéknek ötféle tövük van, nem számítva a mássalhangzó-hasonulások előidézte változásokat.

1. A mássalhangzón végződő csonka *tő*, melyben sem *-d*, sem *-sz*, sem *-v* nincsen. Ezt találjuk a *-t, -tat* képzős műveltető származékokban, pl. *altat, fektet, olt*, mozzanatos *-t* előtt: *tílt*, a ható igében: *alhat, nyugthat*, a határozói igenévben *alva, fekve*, végül a *fektemben, nyugtával* típusú határozókban. —

Megjegyzendő, hogy a régi nyelvben a műveltető és mozzanatos -t előtt gyakran a magánhangzós teljes tő állt: *alot* 'altat', *fekēt* 'fektet'; *tilutoá* 'tiltá', de mindig *olt*.

2. Teljes, *v*-tlen tövet találunk voltaképpen a múlt idejű *aludtam*, *feküdtem*-félékben (voltaképpen *aluttam*, *feküttem* < *alutam*, *fekütem*), ebben azonban a mai nyelvérzék *d*-s tövet érez, és helyesírásunk is ilyen felfogást tükröz. A régi nyelvben ez a tőváltozat gyakoribb volt, így a főnévi igenévben: *aluni* (> *alunni*), *feküni* (> *fekünni*), a föltételes módban: *aluna* (> *alunna*) *feküne* (> *fekünne*), a befejezett jövőben: *aland* 'alvand', *fekend* 'fekvend', a műveltető és mozzanatos -t képző előtt: *alot* 'altat', *feket* 'fektet', *tilutoá* 'tiltá'; régen a határozói igenévben: *aluva*, *feküve*; lappangó tövéghangzóval: *aló* (< *als+u*) 'alvó', *fekő* (< *fekü+ü*) 'fekvő', *alás* (< *als+is*) 'alvás', *fekés* (< *fekü+is*) 'fekvés', stb.

3. A *v*-s tő, melynek két változata van: a) amelyben a *v*-t magánhangzó és b) amelyben mássalhangzó előzi meg. Ilyen *v*-s tövet találunk az elbeszélő múltban: *aludám* ~ *alvám*, *esküvél*, *feküvék* ~ *fekvék*; a (rendesen jövőben befejezett cselekvést jelölő) -*nd* időjel előtt: *fekvend*, *alvand*; egyes névszói származékokban: *fekvő*, *nyugvó*, *fekvés*, *nyugvás*. — Mint láttuk, itt a régi nyelvben *v*-tlen alakok is szokásosak: *fekő*, *nyugó*, *alás*.

4. Az -*sz*-es tő a jelentő módú folyó cselekvés (jelen idő) alakjaiban: *alszom*, *esküszik*.

5. A *d*-s tő a föltételes módban (részben teljes-magánhangzós tövéggel): *alkudnám*, *haragudnék*; a főnévi igenevekben: *nyugodni*, *törekedni*; egyes igék befejezett múltidőbeli egyessz. 3. személyében: *dicsekedett*, *bűnhődött*, (sőt látszólag valamennyiben a múlt idő összes alakjaiban: *aludtam*, *feküdtem*, *dicsekedtél* stb., ezekben azonban a *d* csak helyesírási sajátság); lappangva a felszólító módban: *aludjam*, *verekedjék*.

A régiségben még egy hatodik tőváltozat is előfordul az *alim* típusú elbeszélő múltban, ebben a *v*-s tő változatát kell látnunk: *alim* < **alwym*.

Az idetartozó igék két csoportba cszthatók:

1. Az *alszik*, *fekszik*, *nyugszik*, *alkuszik*, *esküszik*, *haragszik*. Ezekhez járulnak a következő ma már elavult igék: *tiloszik*, (vö. HB.: *tilwut*; DebrK. 509: *meg tyllotk*; NádK. 155: *nem tilovek*; DöbrK. 236: *meg tilogyk* NySz. stb.), *kérkeszik* (vö. pl. Helt: Mes. 36: *kérkőszic* NySz.), *szerkeszik* (vö. pl. JókK. 10: *zerkheut*, 155: *zerkuen* NySz.), *vajuszik* (vö. pl. SermDom.: *vayozik*), *sérszik* (vö. pl. BécsiK. 206: *sèreznèc*, Új Nyvemlt., MünchK.: *sèrzić mǫ* RMNy. III, 217 stb.).

2. A *cselekszik* típusú visszaható és tárgyatlan igék, mint *törekszik*, *növekszik*, *menekszik*, *veszelekszik*, *dicsekszik*, *gyanakszik*, *telepszik*, *ülepszik* stb., továbbá ilyen denominális képzések, mint *öregszik*, *gazdagszik*, *elégyszik* stb.

Ezekhez járult régen egy ma már elavult harmadik típus, a *bűnhöszik*, *vénheszik*, *hírheszik*-féle denominális származékok.

I. Az első csoportban a helyzet régen is nagyjában azonos volt a maival, eltérés csak néhány ponton mutatkozik.

Vö. pl. *aludni*. Jelentő mód. jelen idő: DöbrK. 478: *alozok*; BécsiK. 240: *alozon*; JordK. 377: *alwzyk*; Helt: Mes. 49: *aloszom*; MünchK. 69: *megaložnak* stb.; cibeszlő múlt: DöbrK. 17: *el alwm*; MünchK. 69: *el alunac* ~ JókK. 4: *el aluwak*; BécsiK. 7: *aluèc*; Apork. 161: *el alwanak* stb.; befejezett múlt: BécsiK. 190: *alut*; TelK. 280:

aluthunk ~ AporK. 1 : *alluttam*, 31 : *aluttak*; BécsiK. 166 : *ël aluttac* stb.; befejezett jövő: BécsiK. 113 : *aland* ~ KeszthK. 164 : *alwandotok*; feltételes mód: TihK. 219 : *aluna*; ÉrdyK. 128 : *alumanak* ~ JókK. 144 : *alonnanak*, NádK. 341 : *alonnec* stb.; felszólító mód: BécsiK. 7 : *alog* stb.; főnévi igenév: JókK. 4 : *alony* ~ MargL. 14 : *alonna* stb.; melléknévi igenév: DöbrK. 149 : *alo*; DomK. 129 : *alv*, KeszthK. 355 : *alook* ~ KeszthK. 229 : *alwo* stb.; határozói igenév: DebrK. 63 : *alwua*. JókK. 143 : *aluan*; -ás képző: BécsiK. 61 : *alasnál kül*; MünchK. 217 : *alasarol* ~ ÉrdyK. 83 : *alwaas*; TelK. 380 : *alwuasaban* stb. (HORVÁTH KÁROLY: MNyTK. 61. sz. 4).

E tőváltozatok magyarázata a következő:

Az eredetileg csak a jelen időben mutatkozó -sz kétségtelenül ugyanabból az -sz gyakorító képzőből keletkezett időjel, amelyet az *sz-szel* bővülő *v* tövű igéken láttunk.

Az *sz* néha behatol más alakokba is, vö. pl. 1794 : „*nyugszó* férgek”, Kazinczy : *haragszani*, *öregsző*, *igyekszének* stb., s ugyane jelenségre több példa van a nyelvjárásokból is (HORVÁTH K. i. m. 29).

A *d* a felszólító módban általános már a kódexekben, pl. JókK. 11 : *fekegy*; BécsiK. 6 : *fékég*, 7 : *alog*, 186 : *éskeggètec*; MünchK. 24 : *éskeggél*, 74 : *Alogatoc* stb. Más alakokban azonban a *d*-re az első adatot csak az AporK. 136 : *eskedet* szolgáltatja, és a felszólító módon kívül a *d* a kódexek korában általában ritka. Az *esküdni* igének rengeteg *d*-tlen példája mellett mindössze 7 esetben találunk kódexeinkben (nem felszólító módú) *d*-s alakot; az *alszik* és az *alkuszik* igének egyetlen *d*-s alakja sem mutatható ki, a *fekszik* igének csak kettő; viszonylag gyakoribb a *nyugod-* tő.

A *d*-s tő kérdése nem tekinthető tisztázottnak. A *nyugszik* ige *d*-s változatainak viszonylag nagyobb száma miatt SIMONYI úgy vélte, hogy a *nyugszik* ~ *nyugod-* hatására nemcsak az ikes ragozás hatolt be analogikusan a rokonértelmű *alusz* és *feküsz* igékbe, de a -*d*-s tőváltozat is (Nyr. XLIII, 415). Ámde a *nyugszik* igében sem etimologikus a *d* — vö. pl. HB.: *nugulm-*, ma is *nyugalom*, *nyugtat*, *nyughat*. — Két magyarázat kerülhet szóba.

Az egyik magyarázattípus abból indul ki, hogy adataink alapján világos, hogy a *d*-s tőváltozat újabb szerzemény, különös jelentésárnyaló funkciója nincs, csak egyes alakokban jelentkezik, tehát analógiás úton keletkezett. SIMONYI (Nyr. XXVIII, 194) és nyomán HORGER (Nyr. XLII, 337) a következőképpen látja a fejlődést: *alutam*, *alutál* stb. múlt idő a hangzóközi mássalhangzó kettőzésével *aluttam*, *aluttál* stb.-vé lett, így azonban az egysz. 3. szem. kivételével (ahová különben ez a változás aztán analogikusan áterjedt) az egész múlt idő a *maradtam*, *maradtál*, *adtam*, *adtál*, *tudtam*, *tudtál* stb.-féle igealakokhoz lett hasonló (az ejtésben: *marattam*, *tuttam* stb.), ezekhez azonban *tudni*, *adni* főnévi igenév, *tudnék*, *adnék* feltételes mód, *tudjak*, *adjak* felszólító mód társult; ez összefüggések analógiájára kifejlődött aztán egy *aludni*, *aludnék*, *aludjak*; *feküdni* stb. típusú változat. HORVÁTH KÁROLY a *d*-nek az *aluszik* csoportba való behatolását úgy magyarázza, hogy ezek az igék, mégpedig elsősorban azok, melyeknek töve *ko-*, *ke-*, *kö-* (*kü-*, *ku-*)-ra végződik.

a *-kodik, -kedik, -ködik* képzős visszaható—tárgyatlan igékkel kölcsönös egymáshatás viszonyába kerültek, s egymás ragozását kölcsönösen alakították, tehát pl.

<i>cselekedem</i> <i>cselekedni</i> <i>cselekedném</i> <i>cselekedém</i> <i>cselekedő</i> <i>cselekedés</i> <i>cselekedjél</i>	X	<i>fekszek</i> <i>feküni</i> <i>fekünek</i> <i>feküvék</i> <i>feküvő</i> <i>feküvés</i> <i>feküj</i>	→	<i>cselekszem</i> <i>cselekedni</i> <i>cselekedném</i> <i>cselekvém</i> <i>cselekvő</i> <i>cselekvés</i> <i>cselekedjél</i>	<i>fekszem</i> <i>feküdni</i> <i>feküdném</i> <i>fekvém</i> <i>fekvő</i> <i>fekvés</i> <i>feküdjél</i> stb.
--	---	--	---	---	---

E magyarázatnak az az előnye, hogy noha nem sok, mégis több érintkező pontra (*ko- ~ kod-*, visszaható—tárgyatlan jelentés) alapítja a kölcsönhatást, s egyben megmagyarázza a *cselekvém, cselekszem* féle alakok keletkezését is. Hiánya, hogy nem vet számot a felszólító módú alakok igen korai elterjedésével, ami világosan arra mutat, hogy a *d* először itt vetett lábát.

JUHÁSZ JENŐ viszont úgy véli, hogy a *d* voltaképpen gyakorító képző, mely csak a felszólító módban járult a tőhöz, s innen terjedt el aztán analogikusan a többi igealakba. E magyarázat összhangban van azzal a ténnyel, hogy a felszólító módban a *d* ($d+j = ggy$) jóval korábban általános, mintsem a többi igealakokban egyáltalában jelentkeznek (MNY. XXXIV, 215). Nehézsége egyrészt, hogy a *d*-nek semmi gyakorító funkciója nem mutatható ki ez alakokban, s tisztázandó az a kérdés, miért járult gyakorító képző csak a felszólító módban a tőhöz, (másképp ellene mond az, hogy a *cselekedik* típus és a *feküszik* csoport kölcsönös egymásra hatását HORVÁTH K. kétségtelenül igazolja). E nehézség azonban enyhíthető, ha meggondoljuk, hogy a *-d*-nek már igen régóta inchoatív (a *cselekvés* megkezdését kifejező), majd innen nyomatékosító szerepe is van, az pedig érthető, hogy felszólító módban voltaképpen a *cselekvés* megkezdésére történjék a felszólítás, tehát pl. *aludj!* voltaképpen: 'kezdj aludni!'

A két vélemény — és velük együtt a SIMONYI-féle — azonban talán kiegyeztethető. E szerint a *d* eredetileg mint inchoatív-nyomatékosító képző került be a felszólító módba, s ezzel csak megszapordtak az érintkező pontok a *cselekedj-* és *feküdj-* típusú igék között. Ez érintkező pontok sorában nem lényegtelen a befejezett múlt alakok találkozása, melyre már SIMONYI és HORGER hivatkozik, tehát az ő felfogásuk sem áll ellentétben e kiegyenlítő magyarázattal. Beáll tehát a két ige-csoport között az a kölcsönhatás, melyre HORVÁTH K. rámutatott, mégpedig oly módon, hogy előbb a *feküsz* típusú igék hasonlóknak inkább a *cselekedik* típusúakhoz, minthogy ezekben a felszólító mód is támogatja a *d* terjedését, s aztán teljesedik ki a párhuzam oly módon, hogy a *cselekedik* helyébe viszont *cselekszik, cselekedék* helyébe *cselekvék* stb. is léphet.

A *d* azután elterjedhet olyan alakokban is, ahol *-sz* végű a szokásos tő.

Kazinczy említ ilyen alakokat, mint *aludok, aludsz, alud, nyugodok* stb. A *kérkeszik* és *vajuszik* helyett ma csak *kérkedik* és *vajúdik* járja. Nyelvjáráásokban az *esküdök, nyugodok*-féle alakok sem ritkák.

A *v* egyetlen igében lehet etimologikus, tehát eredetileg is a többé tartozó, az a *sérüv-, sérüv-* tő — vö. vog. *šärv-*, o. *tērγ-* — hol a *γ* finnugor *k*-nak felel meg, s tudjuk, hogy emennek ősmagyar fejleménye *γ* volt, innen pedig az

$u, \ddot{u} \sim v$ normális fejlődés. A többi idetartozó igénkben a v eredetileg nem tartozik a tőhöz, de talán még a *sérűv-*, *sérv-* esetében is képző az obiugor γ , mert ha a tőbe tartoznék, a kérdéses magyar igének v -tlen tőváltozatait volna nehéz magyarázni.

A v -s tövek v -jében BUDENZ (UA. 102) és SZINNYEI (NyH.⁷ 76) a finnugor $*\beta$ reflexív képzőt látja, tehát *als + β > alux- ~ aluv-*. Ennek a magyarázatnak az a nehézsége, hogy a reflexív képző csak egyes igealakokban mutatkozik (ellene MÉSZÖLY, A HB. 43.).

KRÄUTER FERENC ugyancsak visszaható képzőt keres ez igékben. azonban a képző maradványát nem a v -ben, hanem az *alu-*, *fekü-* tő utolsó magánhangzójában látja, melyhez $-u, -\ddot{u}$ elbeszélő-múltbeli időjel járult volna, ugyanaz, ami szerinte a *leyn*, **teyn* stb. féle elbeszélő múltakban található (NyK. XLII, 317; vö. még EtSz. II, 66). Ámde a *fekü-*, *alu-* stb. $-u, -\ddot{u}$ -je kétségtelenül tővéghangzó, s láttuk, hogy a *leyn*, *teyn* stb. \ddot{u} -je sem időjel, hanem a tőbe tartozik.

HORVÁTH KÁROLY a *tesz*, *vesz* stb. típusú igék analogiás hatásában keresi a v magyarázatát. Nézete szerint ezeknek elbeszélő múltbeli v (u, \ddot{u})-jükben a nyelvérzék múlt időjelet látott, s ezért átvitte más olyan igék elbeszélő múlt alakjaiba mint időjelet, melyek jelen idejüket ugyancsak *sz*-szel alkották, mint a *tesz*, *vesz* típusú igék. E nézet igen valószínű. Az egész folyamatot abba a korba kell tenni, amikor a *tesz*, *vesz* stb. elbeszélő múltja még *teyn*, *veyn* stb. volt, ezek hatására *aluyk ~ aluym*, *aluym*-féle alakok keletkeztek, s ezekből szabályosan fejlődtek az *alúm*, *eskóm*, *alúnak*, *eskőnek*, *fekünék*-féle régi alakok. Majd amikor a *tők*, *től*, *tőn* stb. rendszerkényszerből *tevék*, *tevék* stb.-vé válik (l. fentebb), az *alúm*, *alúl*, *alún* stb. sor is *aluvám*, *aluvál*, *aluvék* sorra alakul.

II. A második csoportba tartozó *cselekszik*, *verekszik*, *melegsik* stb.-féle visszaható—tárgyatlan igéknek a kódexek korában jóformán egyáltalában nincsen még *sz*-es tövük, csupán a kései ÉrsK.-ben fordul elő a *melegedyk* mellett a *melegezyk*. A *sz*-es tőváltozat a XVI. század előtt ismeretlen, s csak e század során bukkan fel és lassan szaporodik — vö. pl. Helt : Mes.89 : *czelekódúnc ~ 24 : czelekószúnc* ; MA : GrVng.: *estvedic ~ estvelesic*, *meledic ~ melegesik* stb. (MNYTK. 61. sz. 24, 25). Láttuk, hogy az *sz*-es tő kialakulása a *cselekedik* és az *aluszik* csoport kölcsönös egymásrahatásával magyarázható.

Kevésbé meggyőző RÉVAI magyarázata (ElabGr. 366; vö. még HORGER : MNY. XVII, 155), aki két képző keveredését látja e tőváltkozásban. A *gondolkodik ~ gondolkozik*, *dicsekedik ~ dicsekezik*, *csodálkodik ~ csodálkozik* alakpárokból indul ki, melyek arra mutatnak, hogy a *-kodik* és a *-kozik* képző váltakozhatnak. A dunántúli nyelvjárásokban azonban a *-kozik*, *-kezik*, *-közik* képzőbokrban a jelentő mód jelen időben hat a kétnyíltszótagos törvény, és az $-o-$, $-ë-$, $-ö-$ kiesik : *emlékszem*, *csodákszik*, *gyülekszik* stb. A *gondukszik*, *dicsekszik* alakokat aztán a nyelvérzék a *gondukodik*, *dicsekedik* igék jelen idejének fogta föl. A magyarázatból az következne, hogy egyrészt igen sok igében megvolt a kettős képzés : *-kodik*, és *-kozik* ugyanabban a nyelvjárásban, másrészt, hogy a *cselekszik*-félék a Dunántúlról terjedtek el. Ez ugyan nem lehetetlen, de igazolni, vagy akár gazdasági, történeti meggondolásokkal valószínűsíteni nem tudjuk. Azonfelül e magyarázat nem oldja meg a *cselekvék*, *cselekvő*. *cselekvés*-féle alakok v -jének kérdését.

A XVIII. században igen sok ilyen *sz-es* tőváltozatú ige volt, pl. *rakoszik, dühöszik, háboroszik, iszonyoszik, nyomoroszik, szaporoszik* stb. — Sok van ma is a nyelvjárásokban, mint *bosszankoszik, élemőszik, füsükszik, huzakszik, kövéröszik, töröszik vele, összezavaroszik* stb.

E csoport *v-s* változatú töve, mint láttuk, ugyancsak az *aluszik* csoporttal való kölcsönhatásból magyarázható.

A már elavult *bűnhöszik, hírheszik, bűzhöszik, sebheszik* csoport *h-ja* képző, talán a finnugor **k* reflexív képző fejleménye. Ez igék *sz-es, d-s* és *v-s* tőváltozata úgy keletkezett, hogy az egész csoport ragozása analógiásan a *-kodik, -kedik, -ködik* képzősökéhez igazodott.

E csoportbeli igének a mai irodalmi és köznyelvben már csak egyes alakjai élnek csökevényképpen, mint a *hírhedt, bűzhödt* stb. Az *sz-es* és a *v-s* tőváltozatokat tartalmazó alakok eltűntek a használatból.

Irodalom : BUDENZ, UA. 33, 104 ; SIMONYI : Nyr. XXVIII, 194 ; TMNy. 263 kk.; KRÄUTER : NyK. XLII, 335 ; MÉSZÖLY : A HB. tárgyas elbeszélő múlt alakjai 43 k.; GYÖRKE : NyK. LI, 54 kk.; GOMBOCZ : Alaktan 96. §.; HORVÁTH KÁROLY, Az *sz-szel* és *d-vel* bővülő *v-tövű* igék története : MNyTK. 61. sz.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Ak. I. O. K.	A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei (Folyóirat)
ÁKE.	MUNKÁCSI BERNÁT, Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben. 1906.
AkNyelvÉrt. Alakt.	Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből (Folyóirat) GOMBOCZ ZOLTÁN, Magyar történeti nyelvtan III. Alaktan (Sokszorosított egyetemi jegyzet)
Anon.	Anonymus (P. mester)
Bal: CsIsk.	Balásfi Tamás: Csepregi iskola. 1616.
Balassa: Ének.	Balassa Bálint: Énekei. 1693. Vö. Szabó Károly I, 666.
BécsiK.	Bécsi Kódex (1450 kör.)
Berz.-Eml.	Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak... 1934.
BesztSzj.	Besztercei Szójegyzék. XIV. század vége. Kiadta FINÁLY HENRIK
Biró: Angy.	Biró Márton: Angyali szövetség
BodK.	Bod-kódex (XVI. század első negyede)
Born: Ének.	Bornemisza Péter: Enekek háromrendbe. 1582.
Born: Préd.	Bornemisza Péter: Praedicatioe, Egesz Esztendő által... 1584.
BTLw.	ZOLTÁN GOMBOCZ, Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in der ungarischen sprache. 1912.
C.	Calepinus szótára (1585. A NySz. alapján az 1592. évi kiadás.)
Com: Janua	Amos Comenius: Janua linguae latinae reserata aurea in hungaricam linguam translata per Stephanum Beniamin Szilagyi 1673.
CornK.	Cornides-kódex (1510—21.)
CorpGr.	TOLDY FERENC, Corpus Grammaticorum lingvae Hvgaricae. 1866.
Czegl: En.	Czeglédi István: Enochnak, Istennel való mindennapi járása. 1669.
Czegl: MM.	Czeglédi István: ... Malach Doctornak; ... Melach tudos Baráttával valo pajtársi Szó beszede. 1659.
cser.	cseremisiz
DBenkő: Flór.	Dálnoki Benkő Márton: ... Florusnak ... negy könyve. 1702.
DebrGr.	Magyar Grammatika melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság (1795.)
DebrK.	Debreceni Kódex (1519 kör.)
DecsiG: Préd.	Decsi Gáspár, Az Vtolso üdőben eginehani regnalo bűnőkről valo praedikatiok 1582.
DomK.	Domokos-kódex (1517.)
DöbrK.	Döbrentei-kódex (1508.)
ElabGr.	Révai Miklós, Elaboratio Grammatica Hungarica. 1807.
ÉrdyK.	Érdy-kódex (1526—27.)
ÉrsK.	Érsekújvári Kódex (1530—31.)
ÉtSz.	GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS, Magyar Etymológiai Szótár. I. A—érdem, II. erdő—gaz. 1914—44.
Fal: BE.	Faludi Ferenc: Bölcs ember. 1778.
Fal: NE.	Faludi Ferenc: Nemes ember. 1748.
Fal: UE.	Faludi Ferenc: Udvari ember. 1750.
FestK.	Festetich-kódex (1494 kör.)
fgr.	finnugor
FrJsz.	BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv francia jövevényszavai. 1938.
Gér: KárCs.	GÉRESI, Károlyi család levéltára

- Görcs : Mátý. Görcsöni Ambrus, Historiás Enek Az Felseges Mattyas Királynac...
viselt dolgairól. 1577.
- GrVng. SZENCI MOLNÁR ALBERT, Nova Grammatica Vngarica. 1610.
GuaryK. Guary-kódex (1492 kör.)
- Gvad : Fal. Nót. Gvadányi József : Egy falusi nótáriusnak budai utazása. 1790.
Gvad : RP. Gvadányi József : Rontó Pálnak és gróf Benyovszky Móricznak
életek. 1807.
- Gyarm : Voc. GYARMATHI SÁMUEL, Vocabularium in quo plurima hungaricis
vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit. 1816.
- Gyöngy : KJ. Gyöngyösi István : Kemény János. 1748.
GyulS. Gyulafehérvári Sorok (A XIV. század eleje)
- HB. Halotti Beszéd (A XIII. század eleje)
- Helt : Bibl. Heltai Gáspár : Biblia. 1551—65.
Helt : Krón. Heltai Gáspár : Chronica az Magyaroknak dolgairól. 1575.
Helt : Mes. Heltai Gáspár Meséi. 1566. Szaz Fabula ...
Heyden : PuerColl. Puerilium Colloquiorum Formulae. 1527.
HorvK. Horváth-kódex (1522.)
i. h. idézett hely
i. m. idézett mű
- Illy : Préd. Illyés András : Megrövidítettet Íge ; Az az Vasárnapi Prédiká-
tioknak Könyve (1696.)
- JókK. Jókai-kódex (XIV. század második fele/XV. század első fele)
- JordK. Jordánszky-kódex (1516—19.)
- JSFOu. Journal de la Societé Finno-Ougrienne = Suomalais—Ugrilaisen
Seuran Aikakauskirja (Folyóirat)
- Károli : Bibl. Károli Gáspár : Szent Biblia. 1590.
KASSAI KASSAI JÓZSEF, Magyar-diák Szó-könyv. 1833—36.
KazK. Kazinczy-Kódex (1526., 1529., 1541.)
KeszthK. Keszthelyi Kódex (1522.)
- Komj : Sz. Pál Komjáthi Benedek : Az Zenth Paal leueley ... 1533.
Konst. Konstantinos Porphyrogenetos : De administrando imperio
- Kónyi : HRom. Kónyi János : Magyar Hadi Román. 1779.
KT. Königsbergi Töredék. 1350 kör.
KT. és Sz. B. LÓRINCZY ÉVA, A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi
emlék. 1953.
- KTSz. A Königsbergi Töredék Szalagjai
KulcsK. Kulcsár-kódex (1539.)
Kulcs : Evang. Kulcsár György : Postilla, az az : Evangeliumoknak ... magya-
rázattya. 1574.
- LobkK. Lobkowitz-kódex (1514 kör.)
lp. ѡрр
m. magyar
MA. MOLNÁR ALBERT, Dictionarium Ungarico-latinum. 1604¹, 1611²,
1621³.
- MA : Bibl. Molnár Albert : Szent biblia. 1608.
MA : Scult. Molnár Albert : Jubileus esztendei praedikátzió. 1618.
MA : SB. Molnár Albert : Discvrsvs de Summo Bono. 1630.
Mad : Evang. A' B. E. D. Boldisar Meisner Sz. Elmelkedeseinek A Vasarnapi
Evangeliumokba Magyar nyelvvel való meg-ajándékozása. 1635.
- MargL. Margit-legenda. 1510.
Matkó : BCsák. Matkó István : ... Bányász-Csákány. 1668.
md. mordvin
- Mel : A. Tam. Melius Péter : Az Aran Tamas ... tevelgesinec ... meg hamissi-
tási. 1562.
Mel : Sz. János. Melius Péter : Az Szent Janosnac tött ielenesneec ... magyara-
zasa (1568)
- Melich-Eml. Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. 1942.
MHangtört.² BÁRCZI GÉZA : Magyar hangtörténet : Egyetemi Magyar Nyelvé-
szeti Füzetek. 1958.
- Mon : Apol. Monozslai András : Apologia ... 1588.
Mon : KépT. Monozslai András : Az időssrege intő képeknec tiszteletiről ... 1589.
MNYil : Zsolt. Melotai Nyilas István : Szent Dávid 20-ik zsoltárának magyará-
zatja. 1620.

MNnyv.	Magyar Népnyelv (Évkönyv)
MNy.	Magyar Nyelv (Folyóirat)
MNyTK.	A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai
Mnyvj.	HORGHER ANTAL, A magyar nyelvjárások. 1934.
MNyvj	Magyar Nyelvjárások (Évkönyv)
MSFOu.	Mémoires de la Société Finno-Oungrienne = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia
MTsz.	SZINNYEI JÓZSEF, Magyar Tájszótár. 1898—1901.
MUSz.	BUDENZ JÓZSEF: Magyar-Ugor Szótár. 1873—81.
MünchK.	Müncheni Kódex (1466.)
NagyszK.	Nagyszombati Kódex (1512—13.)
Nyvemlt.	Nyelvemléktár
NyH. ⁷	SZINNYEI JÓZSEF, Magyar nyelvhasználat. 1927.
NyK.	Nyelvtudományi Közlemények (Folyóirat)
Nyr.	Magyar Nyelvőr (Folyóirat)
NySz.	SZARVAS GÁBOR—SIMONYI ZSIGMOND, Magyar Nyelvtörténeti szótár. 1890—93.
nyj.	nyelvjárási
o.	osztály
OkiSz.	SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA, Magyar Oklevélszótár. 1902—6.
ol.	olasz
óm.	ómagyar
ÓMOlv.	JAKUBOVICH EML—PAIS DEZSÓ, Ómagyar Olvasókönyv. 1929.
ÓMS.	Ómagyar Mária-siralom (1300 kör.)
ÓM.	GOMBOCZ ZOLTÁN Összegyűjtött Művei. Sajtó alá rendezte ZSIRAI MIKLÓS, LAZICZIUS GYULA, PAIS DEZSÓ. 1938.
ősm.	ősmagyar
Pais-Eml.	BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND szerk., Emlékkönyv Pais Dezsó hetvenedik születésnapjára. 1956.
Páp: KeskUt.	Pápai Páriz Imre, Keskeny Vt. 1662.
Pázm: Préd.	Pázmány Péter: ... Vasarnapokra Es Egy-nehány Innepekre Rendelt ... Predikacziok. 1636.
PeerK.	Peer-kódex (A XVI. század eleje)
Pesti: Fab.	Pesti Gábor: Esopus fabulay. 1536.
Pest: NTest.	Pesti Gábor: Novum Testamentum. 1536.
Pós: Választ.	Pósa-házi János: A' három kérdésre való ... válasz-tételnek ... Megerőssödese. 1666.
PozsK.	Pozsonyi Kódex (1520.)
PP.	Pápai Páriz Ferenc, Dictionarium hungarico-Latinum. 1708.
R.	régi
R. m. ny.	BALLAGI ALADÁR, Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár. 1903.
Rim: Ének	Rimai János: Istenes énekei. 1693. — Vö. Szabó Károly I, 578
RMNy.	DÖBRENTAI GÁBOR—VOLF GYÖRGY, Régi magyar Nyelvmélekek
Sám: 3 Fel.	Sámbár Mátyás: A Három Idvösséges kérdésre, ... a' Luther és Calvinista Tanítók mint felelnek? 1667.
SándK.	Sándor-kódex (A XVI. század első fele)
SchlSjz.	Schlagli szójegyzék. XIV. század eleje. Kiadta SZAMOTA ISTVÁN. 1894.
Script.	EMERICUS SZENTPÉTERY, Scriptorum rerum hungaricarum. 1937.
SermDom.	A Sermones Dominicales glosszái. 1470 kör. Kiadta SZILÁDY ÁRON. 1910. I.
Sylv. UT.	Sylvester János: Vy Testamentum. 1541.
sz.	század
SzabViad.	Szabács Viadala (1476.)
SzamSz.	Csúry Bálint, Szamosháti Szótár. 1935—36.
SzegFüz.	Szegedi Füzetek (Folyóirat)
SzigVesz.	Zrínyi Miklós, Szigeti veszedelem
Szily-Eml.	Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapja alkalmából. 1918.
szl.	szláv
SzlJsz.	KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1—2. 1955.

SzófSz.	BÁRCZI GÉZA, Magyar Szófejtő Szótár. 1941.
t.	török
Tel : Evang.	Telegdi Miklós. Az Euangeliomoknak . . . Magyarázattya. 1577—80.
Tel : Fel.	Telegdi Miklosnac . . felelete, Bornemisza Péterneec feitegetés neűe kőnyuére. 1580.
TelK.	Teleki-kódex (1515—31.)
ThewrK.	Thewrewk-kódex (1531.)
TihAl.	BÁRCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. 1951.
TihK.	Tihanyi Kódex (1530—32.)
Tin.	Tinódi Sebestyén Összes művei (1540—55.) : Régi Magyar Költők Tára III.
Tin : Ének	Tinódi Sebestyén Énekei. 1574.
TMNy.	SIMONYI ZSIGMOND : Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I.
Tof : Zsolt.	Tofeus Mihály : A' Szent Soltarok Resolutioja. 1683.
'ua.'	ugyanaz a jelentés
UA.	BÜDENZ JÓZSEF, Ugor alaktan. 1884—94.
Új Nyvemlt.	Új nyelvemléktár
ún.	úgynevezett
VárReg:	Váradí Regestrom (1208—35) : Az időrendbe szedett váradí tűz-próbalajstrom. Kíadta KARÁCSONY J. és BOROVSKY S. 1903.
Vajda : Kriszt.	Vajda Sámuel, Krisztusnak élete. 1772.
Veresm : Lev.	Veresmarty Mihály : Intő 's Tanító Levél . . . 1639.
Vir.	Virittájá (Folyóírat)
VirgK.	Virginia-kódex (A XVI. század első negyede)
VitkK.	Vitkovits-kódex (A XVI. század első negyede)
vog.	vogul
voty.	votyák
WinklK.	Winkler-kódex (1506.)
z.	zürjén
Zrínyi	Zrínyi Miklós művei (a NySz. alapján)
Zvon. Post.	Zvonarics Mihály : Magyar Postilla. 1626—7.

TARTALOM

Bevezetés	3
1. A szó	3
2. A szófajok	4
3. A szófajok változásai	5
4. A szó szerkezete	6
5. A morfémények	6
A szókincs bővülése	8
1. A szókincsbővülés módjai	8
2. A hangrendi átesapás	9
3. A szóvegyülés	10
4. Összetétel, képzés, elvonás	11
5. Töszó — származékszó, egyszerű szó — összetett szó	11
6. Átmeneti kategóriák	12
A szótövek	17
1. A tövekről általában	17
2. A tárgyalás módja	17
I. A névszótövek	17
1. Az egyalakú tövek	18
2. A többalakú, változatlan tőhangzójú tövek	20
3. A hangzónyújtó tövek	24
4. A hangzótoldó — hangzóvesztő tövek	28
A <i>szerelem</i> ~ <i>szerelmet</i> típus	29
A <i>korom</i> ~ <i>kormot</i> típus	30
5. A hangzórövidítő tövek	31
6. Az <i>apa</i> ~ <i>apja</i> , <i>néne</i> ~ <i>nénje</i> típus	34
7. Az <i>apró</i> ~ <i>apraja</i> , <i>mező</i> ~ <i>mezeje</i> típus	35
8. A <i>bíró</i> ~ <i>bírák</i> típus	36
9. A <i>borjú</i> ~ <i>borja</i> típus	38
10. A <i>v</i> tövű névszók	39
A) Egytagúak	40
B) Többtagúak	41
11. A <i>h</i> tövű névszók	42
12. A tövek keveredése	43
II. Az igetövek	43
1. A többalakú változatlan tőhangzójú tövek	44
2. A hangzónyújtó tövek	45
3. A hangzótoldó—hangzóvesztő tövek	47
A <i>tékozol</i> ~ <i>tékozló</i> típus	48
Az <i>öriz</i> ~ <i>örzünk</i> típus	49
4. A <i>v</i> tövű igék	50
5. A <i>j</i> -vel váltakozó <i>v</i> -tövű igék	53
6. Az <i>l</i> -lél váltakozó <i>v</i> tövű igék	53
7. Az <i>sz</i> -szel bővülő <i>v</i> tövű igék	54
8. Az <i>sz</i> -szel és <i>d</i> -vel bővülő <i>v</i> tövű igék	58
Rövidítések	64